

Statsvetenskaplig tidskrift

Årgång 115 · 2013 / 3

Ny följd, årg 93. Utgiven av Fahlbeckska stiftelsen med stöd av Vetenskapsrådet.

REDAKTIONSSEKRETERARE *Magnus Jerneck* (ansvarig utgivare)

BITR. REDAKTIONSSEKRETERARE *Björn Badersten*

LITTERATURREDAKTÖR *Rickard Andersson*

FÖRBUNDSREDAKTÖR *Magnus Erlandsson*

REDAKTIONSRÅD *Karin Borevi*, Uppsala universitet, *Niklas Eklund*, Umeå universitet, *Mikael Gilljam*, Göteborgs universitet, *Mats Lindberg*, Örebro universitet, *Carina Lundmark*, Luleå tekniska universitet, *Ulf Mörkenstam*, Stockholms universitet, *Elin Wihlborg*, Linköpings universitet, *Rickard Andersson*, Lunds universitet, litteraturredaktör, *Björn Badersten*, Lunds universitet, biträdande redaktionssekreterare, *Magnus Jerneck*, Lunds universitet, redaktionssekreterare, *Magnus Erlandsson*, förbundsredaktör

TEKNISK REDAKTÖR *Bengt Lundell*

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

PRENUMERATIONSPRIS 2013 410 kr, enstaka nummer 110 kr. Medlemmar i

Statsvetenskapliga förbundet och studenter erhåller tidskriften till rabatterat pris. Prenumeration sker via hemsidan, genom insättning på plusgiro 27 95 65-6 med angivande av namn och adress eller genom meddelande till tidskriftens expedition. Eftertryck av tidskriftens innehåll utan angivande av källan förbjudes.

ADRESS Statsvetenskaplig tidskrift, Box 52, SE-221 00 Lund, Sverige

TELEFON 046-222 97 77 (Jerneck) 046-222 01 59 (Badersten) 046-222 10 71 (Lundell)

TELEFAX 046-222 40 06

E-POST statsvetenskaplig.tidskrift@svet.lu.se

HEMSIDA www.statsvetenskapligtidskrift.se

TRYCK Mediatryck, Lund 2013

ISSN 0039-0747

Statsvetenskaplig tidskrifts hemsida: www.statsvetenskapligtidskrift.se

Där finns bl. a.:

- Utförliga anvisningar till författare om utformningen av manuskript för Statsvetenskaplig tidskrift (kan hämtas hem som pdf-dokument).
- Tidigare årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift i fulltextformat – med sökfunktion till artikelarkivet.
- Information om innehållet i kommande nummer och en aktuell utgivningsplan för Statsvetenskaplig tidskrift.
- Information om prenumerationspriser och möjlighet att teckna prenumeration på Statsvetenskaplig tidskrift.
- Kontaktuppgifter till redaktionen och redaktionsrådet för Statsvetenskaplig tidskrift.

Uppsatser

- KRISTINA BAKKÆR SIMONSEN & JENS PETER FRØLUND THOMSEN** Øger social tillid den etniske tolerance? En analyse af kulturelle forbehold 205
- GORAN BASIC** Ritualer i koncentrationslägret. Avståndstagande, moral och anpassning i före detta lägerfångars berättelser från Bosnien 225

Översikter och meddelanden

- VIVIANA STECHINA** Svensk transparens under luppen 245
- ANNIKA BJÖRKDAHL, JOHANNA MANNERGREN SELIMOVIC, KRISTINE HÖGLUND** Delade städer: en utmaning för fredsbyggande och utveckling..... 246

Statsvetenskapliga förbundet

- MAGNUS ERLANDSSON** Om att teoretisera enligt Swedberg..... 247

Litteraturgranskningar

- Bromander, Tobias, 2012. Politiska skandaler! Behandlas kvinnor och män olika i massmedia? Anmälan av Bengt Johansson..... 249
- Prichard, Alex, 2013. Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon. Anmälan av Kjell Engelbrekt..... 253

Øger social tillid den etniske tolerance?

En analyse af kulturelle forbehold

Kristina Bakkær Simonsen & Jens Peter Frølund Thomsen

Does Social Trust Increase Ethnic Tolerance? An Analysis of Cultural Reservations

Previous research has emphasized that social trust makes modern societies more cohesive. Social trust is commonly defined as a faith in the unknown other. A number of previous studies have shown that trusters are also tolerant toward ethnic minority members. This article contributes to social trust research by examining the extent to which the relationship between social trust and tolerance toward ethnic minority members is conditioned by the preference for national cultural homogeneity. The empirical analysis shows that the relationship between social trust and ethnic tolerance is very weak among those who strongly prefer national cultural homogeneity. This finding suggests that parts of the international literature have overestimated the ability of social trust to create inclusive and coherent societies. The empirical analysis is performed with data from the European Social Survey from 2002 (N = 35,291 respondents in representative samples covering 22 countries).

1. Indledning

I et samfund er borgerne vidt forskellige, og de fleste kender heller ikke hinanden. Alligevel hænger de fleste samfund sammen på forholdsvis harmonisk vis (Böss 2006: 207). Et af sammenhængskraftens fundament er menes at være tilstedeværelsen af social tillid blandt samfundets borgere. Social tillid defineres som en personlig overbevisning om, at andre (ukendte) mennesker er både harmløse og hensynsfulde (Delhey & Newton 2005). Udbredt social tillid bidrager til samfunds sammenhængskraft, fordi de fleste borgere i så fald er imødekommende over for hinanden – frem for mistroiske og fjendtlige (Delhey, Newton & Welzel 2011).

Set i dette perspektiv er det værd at hæfte sig ved de seneste årtiers indvandring fra udviklingslande til højtudviklede demokratiske samfund. Den øgede indvandring til samfund med forholdsvis stærke nationale fællesskaber kunne udgøre en betydelig udfordring, selv for meget tillidsfulde majoritetsmedlemmer. Hvorvidt etniske minoritetsmedlemmers tilstedeværelse har negativ indflydelse på majoritetsbefolkningens tillid, er imidlertid et omdiskuteret

Kristina Bakkær Simonsen (stud. scient. pol) och lektor Jens Peter Frølund Thomsen är verksamma vid Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, Danmark.
E-post: kristina.simonsen@mail.tele.dk, froelund@ps.au.dk

spørgsmål. En del tidligere undersøgelser finder entydigt og overensstemmende frem til, at social tillid afføder imødekommende holdninger over for etniske minoritetsmedlemmer (Bahry et al. 2005; Borre 2005; Gaasholt & Togeby 1995; Herreros & Criado 2009; Miguet & Müller 2007; Rustenbach 2010; Sides & Citrin 2007; Uslaner 2000, 2004; Welch et al. 2005). Således konkluderer Sønderskov (2009: 50), at den almindelige opfattelse da også er, at der findes få hindringer for den sociale tillids positive konsekvenser. Social tillid rummer tilsyneladende en ubetinget velvilje over for den "generaliserede og ukendte" anden – etniske minoriteter indbefattet. En anden og mindre del af det internationale fagfelt ser imidlertid mere skeptisk på den social tillids rækkevidde. Til dette felt hører fagfolk, som hævder, at den sociale tillid primært har positive konsekvenser for borgere, som ligner hinanden (Ahn & Ostrom 2003; Alesina & La Ferrara 2002; Christensen 2010). Synspunktet støttes af undersøgelser, som konkluderer, at social tillid trives bedst i sammenhænge præget af etnisk og kulturel ensartethed (Delhey & Newton 2005; Dinesen & Sønderskov 2012a, 2012b; Glaeser et al. 2000; Hooghe 2007). Majoritetsmedlemmers sociale tillid afføder således ikke nødvendigvis positive reaktioner over for etniske minoriteter i noget større omfang.

Denne artikel bidrager til det internationale forskningsfelt ved at undersøge sammenhængen mellem social tillid og holdningen til etniske minoritetsmedlemmer, som tydeligvis udgør et vigtigt, men stadig uafklaret spørgsmål. Holdningen til etniske minoritetsmedlemmer defineres som etnisk tolerance, hvormed menes accept af, at minoritetsmedlemmer bør nyde de samme rettigheder som alle andre, hvorfor denne artikel fokuserer på, om tillidsfulde mennesker nødvendigvis anerkender etniske minoritetsmedlemmer som lige-stillede medborgere. Det er tilmed forbløffende underbelyst i den eksisterende faglitteratur, om tillidsfulde borgeres etniske tolerance er *betinget* af, hvorvidt de foretrækker et enhedskulturelt samfund. Efterprøvning af især denne hypoteses rigtighed er principielt vigtig for det eksisterende forskningsfelt. Såfremt ønsket om et enhedskulturelt samfund gør socialt tillidsfulde personer langt mindre tolerante over for etniske minoritetsmedlemmer, har en del af fagfeltet således overvurderet den sociale tillids evne til at skabe sammenhængskraft på tværs af etnisk-kulturelle skel. Den empiriske efterprøvning af hypotesen foretages ved udførelse af multilevel analyse på data fra European Social Survey fra 2002 (N = 35291 svarpersoner i repræsentative stikprøver fra 22 lande).

2. Social tillid og kulturelle præferencer

Med social tillid menes en imødekommende opfattelse af den "generaliserede og ukendte anden" (Delhey & Newton 2005; Dinesen & Sønderskov 2012b: 87). Social tillid angår således mennesker, som man ikke har mødt og hvis adfærd, det derfor er umuligt at have forventninger til på baggrund af egne erfaringer

(Ahn & Ostrom 2003: 20). Ud fra en sådan bred opfattelse er det for så vidt heller ikke overraskende, at både danske og internationale undersøgelser finder, at social tillid også afføder større imødekommenhed over for etniske minoriteter (Bahry et al. 2005; Borre 2005; Côté & Erickson 2009; Dinesen & Sønderskov 2012b: 87; Gaasholt & Tøgeby 1995: 82-87; Herreros & Criado 2009; Sides & Citrin 2007; Uslaner 2010: 419).

Den ubetingede og positive sammenhæng mellem social tillid og imødekommenhed over for etniske minoritetsmedlemmer er således eftervist adskillige gange. Men fører social tillid til accept af etniske minoritetsmedlemmer som ligestillede medborgere uanset individets præferencer i øvrigt? Tidligere undersøgelser har ikke i tilstrækkelig grad belyst dette vigtige spørgsmål, hvorfor det stadig er uklart, om den sociale tillids rækkevidde bestemmes af, hvorvidt majoritetspersonen overhovedet bryder sig om et flerkulturelt samfund. På baggrund af den samlede videnskabelige litteratur kan der i så henseende sondres mellem to principielt forskellige præferencer, som kunne være afgørende for den sociale tillids enten ubegrænsede eller begrænsede rækkevidde. Begge præferencer uddybes i det følgende.

Lighedspræferencen: Kernen i denne præference berøres i en hyppigt citeret definition, ifølge hvilken "... generaliseret tillid ... er en [positiv] opfattelse af mennesker, som man ikke kender, og som sandsynligvis er *anderledes* end en selv" (Uslaner 2010: 415, vores oversættelse; kursivering tilføjet). De fleste tillidsfulde mennesker vil ganske vist være mest imødekommende over for personer fra deres egen gruppe, men de vil også være imødekommende over for ukendte etniske minoritetsmedlemmer (Bahry et al. 2005: 522; jf. også Herring, Jankowski & Brown 1999). Ifølge Uslaner (2002: 2) er forklaringen på dette, at social tillid udgør en for den enkelte person iboende og optimistisk tro på, at andre mennesker generelt er tillidsværdige (jf. også Ahn & Ostrom 2003: 19-20). Denne meget rummelige opfattelse af, hvem der sorterer under kategorien "den generaliserede anden", er en konsekvens af Uslaners formodning om tilstedeværelsen af et moralsk fællesskab, som udgør en væsentlig bestanddel af den sociale tillid. Han taler om den generaliserede tillids moralske fundament, hvormed menes, at tillidsfulde personer er overbeviste om, at andre (ukendte) mennesker generelt er ærlige og hensynsfulde – snarere end uærlige og hensynsløse (Uslaner 2002: 2-3). En sådan antagelse om tilstedeværelsen af et moralsk værdifællesskab har vidtrækkende konsekvenser for opfattelsen af grupperes indbyrdes forhold. Mens nogle fagfolk ser konflikter mellem majoritets- og minoritetsmedlemmer som uundgåelige, følger det tværtimod af Uslaners opfattelse, at de vil være sjældne i samfund med udbredt (moralisk baseret) social tillid: Her vil den sociale tillid antagelig neddæmpe fordomme, mistro eller fjendtlighed over for etniske minoriteter. Ifølge Uslaner rummer social tillid en tro på fundamental menneskelig ligeværd uanset forekomsten af etniske og kulturelle forskelle (jfr Uslaner 2010: 419).

Den enhedskulturelle præference: Flere undersøgelser fremhæver imidlertid, at den sociale tillids rækkevidde formodentlig er mere begrænset, end lighedspræferencen tilsiger (Alesina & la Ferrera 2002: 231; Bjørnskov 2006; Dinesen & Sønderkov 2012a; Gleaser et al. 2000; Hooghe et. al. 2007; Putnam 2007). De fleste mennesker vil være stærkt tilbøjelige til at se medlemmer af deres egen gruppe som mere tillidsværdige end andre. At tilliden formodes at være større til personer, som ligner en selv, skyldes den betydning, som nærhed og fortrolighed har i menneskers omgang med hinanden: "De fleste mennesker er mindre tilbøjelige til at stole på dem, der er anderledes end dem selv, fordi 'det velkendte' ["familiarity"] avler tillid" (Alesina & La Ferrara 2002: 208 vores oversættelse). Alesina & La Ferrara (2002) antager, at mennesker har en instinktiv aversion mod forskellighed, hvorfor tilliden i etnisk forskelligartede samfund typisk er mindre udbredt end i etnisk homogene samfund (se også Bjørnskov 2006: 5; Nannestad 2008: 426; Putnam 2007: 159). De mennesker, som deler sprog, historie, kultur, moral, vaner og normer, føler sig bedre i stand til at forudsige hinandens adfærd (Leigh 2006; Dinesen & Sønderkov, under udgivelse: 3). Yamagishi et al. (2007; 2009: 419) fremhæver i forlængelse heraf, at tillid er knyttet til fælles normer, der skaber generaliseret gensidighed. At en svensker har størst tillid til medlemmer af den svenske majoritetsgruppe, kunne bero på en erfaringsbaseret forventning om, at de er lettere at omgås end medlemmer af etniske minoritetsgrupper. Under alle omstændigheder er disse fagfolk enige om, at det er naturligt at vurdere mennesker, som man deler kultur med, som mere tillidsværdige end mennesker, der tilhører en anden kulturkreds (Freitag & Traunmüller 2009).

3. Social tillid og etnisk tolerance

Det er derfor muligt, at de positive konsekvenser af en persons sociale tillid kan være betinget af, hvorvidt vedkommende foretrækker kulturel ensartethed i samfundet. Det afgørende spørgsmål er især, hvordan en tillidsfuld person, som ønsker et enhedskulturelt samfund, reagerer over for etniske minoritetsmedlemmer? Vores undersøgelse ser derfor på den sociale tillids betydning for etnisk tolerance. Hvad angår opfattelsen af tolerance, er vi inspireret af den internationale litteratur om politisk tolerance. Gibson (2006) definerer politisk tolerance som vilje til at bære over med dem, som man ikke bryder sig om. I praksis bliver tolerance et spørgsmål om at respektere andres rettigheder, herunder ret til at deltage i den demokratiske proces. I lyset af den tiltagende indvandring til vestlige samfund er det imidlertid hensigtsmæssigt at udvide denne opfattelse. Begrebet etnisk tolerance er således bredere, idet det udover eksempelvis stemmeretten også vil omfatte den almindelige retsbeskyttelse, som alle majoritetsmedlemmer nyder godt af. Den tolerante person afviser for

eksempel at udvise etniske minoritetsmedlemmer, der har været arbejdsløse i lang tid. Den intolerante person accepterer en sådan politisk handling.

Der er tilmed andre fordele forbundet med at gøre etnisk tolerance til problemstillingens analyseobjekt (afhængig variabel). For det første er det teoretisk plausibelt at betragte social tillid og etnisk tolerance som to selvstændige fænomener. Den sociale tillid udgør for det enkelte menneske en bredere livsanskuelse, mens etnisk tolerance nødvendigvis udgør en snævrere politisk betonet holdning, som i sidste ende vedrører synet på, hvordan etniske minoriteter bør behandles af offentlige myndigheder (jf. Rosenberg 1956: 694). For det andet er der meget, der tyder på, at den sociale tillid skabes på et tidligt tidspunkt i livsforløbet, mens politiske holdninger dannes noget senere (Uslaner 2002). Det er således meningsfuldt at gennemføre statistiske analyser, hvori social tillid benyttes som uafhængig variabel, mens etnisk tolerance fastlægges som afhængig variabel. Analyseresultaterne fører med andre ord ikke til tautologiske slutninger.¹

Vigtigst er tydeliggørelsen af, hvordan sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance skal fortolkes, når den specificeres på baggrund af de to præferencer, der blev præsenteret ovenfor. Ud fra lighedspræferencen er sammenhængen mellem social tillid og tolerance over for etniske minoritetsmedlemmer forholdsvis enkel: Den sociale tillid bør afføde etnisk tolerance uafhængigt af kulturelle præferencer. Antagelsen om ligeværd, som er tillidens præmis, må nødvendigvis rumme et ideal om, at alle bør behandles på den samme måde. Uslaner (2004: 502) fremhæver eksplicit, at tillidsfulde borgere vil forsvare etniske minoriteters rettigheder og særligt i betragtning af, at de ofte udsættes for forskellige former for diskrimination. Den tillidsfulde person føler sig moralsk forpligtet til at behandle andre, som om de er tillidsværdige, og i alle tilfælde vil vedkommende kunne beherske sin eventuelle modvilje over for den anden (jf. Rothstein & Uslaner 2005: 45).

Knyttes den sociale tillid til den enhedskulturelle præference, må sammenhængen ændre karakter. Det afgørende i dette perspektiv er formodningen om, at mange tillidsfulde mennesker foretrækker et samfund, hvori etnisk-kulturelle forskelle kun forekommer i et yderst beskedent omfang. Den enhedskulturelle præference indebærer, at den sociale tillid alene angår en afgrænset personkreds, herunder at mange tillidsfulde majoritetsmedlemmer primært vil være tolerante over for de grupper, der ligner dem selv. Den sociale tillid vil således ikke afføde nævneværdig tolerance over for etniske minoritetsmedlemmer blandt dem, som foretrækker en enhedskultur. Ud fra disse to forskellige

1 I den internationale litteratur findes ligeledes en del undersøgelser, der specificerer social tillid som uafhængig variabel. De påviser, at social tillid har positive konsekvenser i form af øget politisk deltagelse, større bidrag til velgørenhed, øget økonomisk velstand, løsning af kollektive handlingsproblemer, mere velfungerende demokratiske institutioner og mindre korruption (Nannestad 2008).

perspektiver på sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance følger to forskellige hypoteser, hvis rigtighed skal underkastes empirisk undersøgelse:

Lighedspræferencen (H1): Den positive sammenhæng mellem social tillid og etnisk tolerance vil ikke være betinget af personens enhedskulturelle præference.

Den enhedskulturelle præference (H2): Den positive sammenhæng mellem social tillid og etnisk tolerance vil være betinget af præferencen for en enhedskultur: Jo stærkere den enhedskulturelle præference er, desto svagere vil den positive sammenhæng mellem social tillid og etnisk tolerance være.

4. Data, operationaliseringer og modelspecifikation

De to hypoteser undersøges på baggrund af European Social Survey (ESS) fra 2002, der tilbyder data om 41.567 svarpersoner fra 22 lande. Dette datasæt rummer de spørgsmål, som er relevante for vores problemstilling, og eftersom dataindsamlingen er foregået under en højkonjunktur, kan afprøvningen af vore hypoteser ses som konservativ. Man kunne formode, at den alvorlige økonomiske krise, der opstod i årene efter 2008-13, kan have øget betydningen af den enhedskulturelle præference og i det hele taget skabt mindre etnisk tolerance i en række lande. Datakvaliteten i ESS er ligeledes almindeligt anerkendt som høj, blandt andet fordi mange variable har et højere måleniveau end i andre datasæt (Dinesen & Sønderkov 2012a: 8). Det er særligt en fordel for nærværende artikel, at social tillid er en metrisk variabel og ikke en dummy, som det er tilfældet i World Values Survey (2011: 3), da det muliggør, at svarpersonerne kan nuancere deres tillidsniveau frem for at placere sig i en kategorisk enten/eller-position. Da opgavens problemstilling alene vedrører majoritetsbefolkningens holdninger til minoritetsbefolkningen, frasorteres alle selvidentificerede medlemmer af etniske minoriteter i analysen ($= 1.160/41.567 = 3,9$ procent af stikprøven).

Tolerance, som er den afhængige variabel, måles ved hjælp af tre udsagn, som indgår i et refleksivt indeks. Udsagnene vedrører etniske minoritetsmedlemmers rettigheder, og samtidig etniske minoritetsmedlemmer som har permanent bopæl i et givet land, hvorfor de således ikke måler præferencen for større eller mindre indvandring. De har alle som ultimativ konsekvens, at etniske minoritetsmedlemmer med bopæl i landet bør udvises, såfremt de ikke er økonomisk selvhjulpne, eller hvis de begår lovovertrædelser. Udsagnene (med hver fem svarkategorier fra "helt uenig" til "helt enig"), har følgende ordlyd:

1. "Hvis mennesker, der er kommet for at bo og arbejde her, er arbejdsløse i lang tid, skal de udvises af landet".
2. "Hvis mennesker, der er kommet for at bo her, begår en alvorlig forbrydelse, skal de udvises af landet".

3. "Hvis mennesker, der er kommet for at bo her, begår nogen som helst form for forbrydelse, skal de udvises af landet".

Man kan hæfte sig ved, at især det første og det sidste spørgsmål udtrykker særdeles kontante sanktioner over for personer, som har lovligt ophold i et givet land. De borgere, som erklærer sig enige i disse to udsagn, må siges at tilside sætte almindelige retsprincipper og menneskerettighedserklæringer. Efter omskalering varierer indekset fra 0-1, hvor en høj værdi angiver tolerance (gennemsnit = 0,36; standardafvigelse = 0,232; $\alpha = 0,740$).²

Social tillid måles ved hjælp af et konventionelt surveysspørgsmål, som har fået paradigmatisk status, siden Rosenberg (1956) introducerede det. Spørgsmålet identificerer generaliseret (frem for konkret) tillid, eftersom det næppe stimulerer svarpersonens egne erfaringer med andre mennesker, men spørger ind til den instinktive, almene opfattelse af "næsten". Spørgsmålet har følgende ordlyd:

1. "Mener du, at de fleste mennesker i det store og hele er til at stole på, eller kan man ikke være for forsigtig, når man har med andre mennesker at gøre?"

Svarpersonerne har udtrykt deres tillid ved at placere sig på en 11-punktskala. Vi har efterfølgende omskaleret spørgsmålet, således at det i de empiriske analyser varierer fra 0-1, hvor 1 karakteriserer størst mulig tillid. Benyttelsen af en skala frem for et dikotomt mål giver større nuanceringsmuligheder, hvilket både er metodisk og substantielt fordelagtigt, idet langt de fleste svarpersoner ville have vanskeligere ved at besvare spørgsmålet på baggrund af få kategoriale muligheder som enten "enig" eller "uenig". Spørgsmålets svarfordeling viser da også, at svarpersonerne har været i stand til at nuancere deres tillid i kraft af placeringer henholdsvis over og under den midterste kategori (gennemsnit = 0,501, standardafvigelse = 0,248).

Spørgsmålsformuleringen er til gengæld blevet kritiseret for at overse det såkaldte radiusproblem. Kritikerne fremfører, at en del af variationen på spørgsmålet skyldes, at svarpersonerne har forskellige opfattelser af, hvem udtrykket "de fleste mennesker" omfatter (Glaeser et al. 2000; Kesler & Bloemraad 2010; Nannestad 2008; Delhey, Newton & Welzel 2011). Adskillige undersøgelser er dog nået frem til, at dette tillidsmål på det aggregerede landeniveau er forholdsvis stabilt, og at både bagvedliggende faktorer og effekter har stabil indflydelse på tilliden, hvilket sammenlagt tyder på, at spørgsmålet ikke rummer for megen støj (Bjørnskov 2006: 2-5). Delhey et al. (2011) finder endvidere i en undersøgelse af radiusproblemet, at de fleste respondenter forestiller sig en bred kreds af mennesker, og at radiussen af denne kreds er nogenlunde ens i de fleste vestlige lande. Hermed svækkes kritikken i forhold til nærværende undersøgelse, som alene vedrører vestligt orienterede demokratier. Endelig kan

2 Der er tale om et almindeligt sumindeks, ligesom det er tilfældet for det efterfølgende indeks for enhedskulturel præference.

hertil lægges, at vores interagerende variabel – præferencen for en enhedskultur – præcis har til formål at identificere den sociale tillids konkrete rækkevidde eller “radius”.

Til at måle den enhedskulturelle præference benyttes to spørgsmål, som efterfølgende danner et reflektivt indeks. De to udsagn (med hver fem svarkategorier, fra “helt enig” til “helt uenig”) har følgende ordlyd:

- 1 “Det er bedst for et land, hvis næsten alle har de samme skikke og traditioner”.
2. “Det er bedst for et land, hvis der er en blanding af forskellige religioner”.

Tilsammen stimulerer ordene “skikke”, “traditioner” og “religion” nogle af de vigtigste komponenter i en almindelig opfattelse af, hvad kultur er. Om end ordene “skikke” og “traditioner” er akademisk upræcise, vil de antagelig være intuitivt forståelige for langt de fleste borgere. Samtidig indebærer udtrykket “næsten alle”, at det første spørgsmål rummer et assimileringsskrav, som naturligvis er overensstemmende med en enhedskulturel præference – og modsat i strid med en lighedsorienteret præference. Dernæst har udtrykket “religion” prægnant betydning, fordi opfattelsen af religionsfrihed i alle henseender er vigtig for identifikationen af svarpersonens kulturelle præference. En negativ vurdering af tilstedeværelsen af forskellige religioner må udgøre et fundamentalt princip for en person, der foretrækker en national enhedskultur. Modsat vil den lighedsorienterede person til enhver tid se blandingen af forskellige religioner i et land som et harmløst fænomen, muligvis et decideret gode. Begge spørgsmål benytter ligeledes udtrykket “et land”, hvormed det er svarpersonens principielle præference for national homogenitet, der identificeres. Dette har to fordele. For det første undgås det til dels, at målet rækker ind over svarpersonens holdning til indvandring i sit eget land. For det andet tages svarpersonens opfattelse af, hvem der tilhører et nationalt fællesskab – og det er fællesskabets grænser, som vi fokuserer på. Indekset er omskaleret, hvorefter det varierer fra 0-1, hvor høje værdier angiver, at enhedskulturen foretrækkes, mens lave værdier angiver præference for det ligeværdsbaserede multikulturelle fællesskab (gennemsnit = 0,54; standardafvigelse = 0,221; $r = 0,344$).³

Som kontrolvariable benyttes køn, alder, uddannelse, arbejdsmarkedstilknøytning og kontakt med etniske minoritetsmedlemmer. Alle variable har i empiriske undersøgelser vist sig at være forbundet med både social tillid og holdningen til etniske minoritetsmedlemmer, hvorfor deres indflydelse bør fjernes i denne sammenhæng. Operationaliseringen af køn (dummy) og alder (metrisk variabel) er ligetil. Uddannelse er operationaliseret som uddannelseslængde i år. Arbejdsmarkedstilknøytning er en kategorisk variabel, hvis katego-

3 Kodningskategorierne på spørgsmålene blev naturligvis vendt i samme retning, før omskaleringen blev udført.

Tabel 1. Social tillid, enhedskulturel præference og etnisk tolerance, fordelt på lande (gennemsnit)

Land	Social tillid	Enhedskulturel præference	Etnisk tolerance
Sverige	0,613	0,510	0,504
Luxembourg	0,533	0,500	0,478
Frankrig	0,452	0,469	0,450
Finland	0,646	0,536	0,421
Norge	0,661	0,587	0,418
Spanien	0,500	0,558	0,414
Danmark	0,703	0,530	0,417
Irland	0,544	0,457	0,399
Østrig	0,509	0,517	0,391
Belgien	0,490	0,524	0,387
Holland	0,576	0,472	0,378
Storbritannien	0,510	0,488	0,373
Schweiz	0,569	0,455	0,363
Israel	0,496	0,560	0,358
Slovenien	0,400	0,615	0,346
Polen	0,373	0,641	0,321
Tyskland	0,466	0,517	0,318
Portugal	0,400	0,640	0,307
Italien	0,464	0,559	0,284
Tjekkiet	0,437	0,618	0,210
Grækenland	0,363	0,721	0,202
Ungarn	0,414	0,537	0,190
Total (grand mean)	0,510	0,544	0,361
Variationsbredde	{0,363 ; 0,703} = 0,340	{0,455 ; 0,721} = 0,266	{0,190 ; 0,504} = 0,314

Note: social tillid (jo højre værdi desto større tillid); enhedskulturel præference (jo højere værdi desto stærkere præference for enhedskultur); etnisk tolerance (jo højere værdi desto større etnisk tolerance). Se teksten for de præcise operationaliseringer. Tallene gælder alene svarpersoner, som tilhører majoritetsbefolkningen.

rier fremgår af tabel 2. Indvandrerkontakt er operationaliseret ved to dikotome mål: om respondenter har én eller flere indvandrerkolleger og/eller -venner.⁴

Hertil kommer valget af statistisk fremgangsmåde. Af flere grunde udføres en multilevel analyse. For det første er det vigtigt at foretage en stærk afprøvning af vores interaktionssammenhæng mellem social tillid, enhedskulturel præference og etnisk tolerance. Dette nødvendiggør inddragelse af så mange lande og svarpersoner som muligt, hvilket for det andet skaber en særskilt udfordring, som multilevel analyse formår at håndtere. Den statistiske fordel

4 Datasættet rummer ligeledes oplysninger om indkomst, men da der er et betydeligt antal personer, som ikke har svaret på dette spørgsmål (12.353 "missing"), har vi undladt at gennemføre denne kontrol.

ved multilevel-teknikken er, at modelleringen tager højde for den afhængighed, der måtte forekomme mellem observationerne, når data danner en hierarkisk struktur. Med hierarkisk strukturerede data menes, at der findes et underordnet niveau (individer), som er indlejret i et overordnet niveau (lande) (Andersen 2007: 294). Individerne er indlejrede i landestrukturer, som potentielt påvirker deres tillid og tolerance. Denne formodning bliver umiddelbart bekræftet af tabel 1, som viser en betydelig landevariation, hvad angår det aggregerede gennemsnitlige niveau for etnisk tolerance. Svenske svarpersoner ligner deres landsmænd, snarere end de ligner ungarere, som udviser mindst tolerance. For det tredje er vi interesserede i at holde alle landekarakteristika konstante og således isolere de rene individsammenhænge, som vore hypoteser eksklusivt drejer sig om. Dette indebærer, at multilevel analysen udføres ved hjælp af en "fixed effects"-specifikation. I denne specifikation betragtes de "rensedede" effekter på individniveau som konstante på tværs af landene, hvilket svarer til, at landeregressionslinjerne parallelforskydes, mens hældningskoefficienterne forbliver de samme i alle landemodellerne. De landeintercepter, som multilevel-modellen estimerer, kan fortolkes som hovedeffekten af landeniveauet på sammenhængen på individniveauet. De effekter, der står tilbage (parameterestimererne), udtrykker dermed de rene sammenhænge på individniveau.

5. Empirisk analyse

Det blev tidligere nævnt, at landeniveauet kan påvirke de sammenhænge, som vi ønsker at undersøge, idet den gennemsnitlige tolerance ifølge tabel 1 varierer betydeligt på tværs af undersøgelsens 22 lande. Tabel 1 fortæller imidlertid ikke, om landevariationen er statistisk signifikant. Derudover hidrører landevariationen ikke nødvendigvis fra faktorer på landeniveauet, men kan i stedet være udtryk for, at analysens individegenskaber er forskelligt fordelt i undersøgelsens lande. Afklaring af, hvorvidt landekarakteristika har selvstændig indflydelse på tolerancen, indebærer afprøvning af en nul-model, hvis hypotese er, at landene ikke varierer på den afhængige variabel. Nul-modellen viser (ikke afrapporteret), at der er signifikant landevariation på den gennemsnitlige tolerance. Den såkaldte "intraclass correlation coefficient" (ICC), som udtrykker, hvor korrelerede observationerne fra samme land er i forhold til den afhængige variabel, beregnes til $ICC = 0,13$ (landevariansens andel af modellens samlede varians = $0,007101 / (0,047130 + 0,007101)$). ICC varierer fra 0-1, hvor en høj koefficient udtrykker spatial autokorrelation (Sønderskov 2012: 5; Torres-Reyna 2012: 5). Værdien 0,13 fortæller derfor, at 13 procent af tolerancens samlede variation skyldes faktorer på landeniveauet, mens de resterende 87 procent er forårsaget af faktorer på individniveauet. I forhold til nærværende problemstilling er denne fordeling betryggende, eftersom landevariationen bør være forholdsvis beskedent, da de opstillede hypoteser alene vedrører individni-

Tabel 2. Sammenhængen mellem social tillid, enhedskulturel præference og etnisk tolerance

Paramenter	Model 1 (koefficient efter landekontrol)	Model 2 (koefficient efter landekontrol)
Konstant	0,384*** (0,009)	0,338*** (0,011)
Social tillid	0,103*** (0,005)	0,192*** (0,012)
Enhedskulturel præference	-0,291*** (0,005)	-0,209*** (0,011)
Interaktion: Enhedskulturel præference*social tillid		-0,160*** (0,019)
Køn (kvinde)	-0,010*** (0,002)	-0,010*** (0,002)
Alder	-0,000** (0,000)	-0,000*** (0,000)
Uddannelseslængde	0,007*** (0,000)	0,007*** (0,000)
Arbejdsmarkedstilknytning		
Betalt arbejde (ref. kat)	-	-
Under uddannelse	0,060*** (0,004)	0,060*** (0,004)
Arbejdsløs	-0,003 (0,005)	-0,003 (0,005)
Permanent syg eller uarbejdsdygtig	0,002 (0,007)	0,002 (0,007)
Pensioneret	-0,001 (0,004)	-0,001 (0,004)
I samfunds- eller militærtjeneste	0,001 (0,004)	-0,000 (0,019)
Husarbejde/børnepasning	0,002 (0,004)	0,001 (0,004)
Andet	0,012 (0,009)	0,013 (0,010)
Indvandrerkollega	0,013*** (0,003)	0,013*** (0,003)
Indvandrerven	0,040*** (0,002)	0,040*** (0,002)
Varians, individniveauet	0,039	0,038
-2 Restricted Log Likelihood	-14413,710	-14477,844
N =	35.291	35.291

Note: *p< 0,05; **p< 0,01; ***p< 0,001 (tosidet t-test). Ustandardiserede koefficienter med standardfejl i parentes. "Fixed effects"-multilevelmodel (landeintercepter er udeladt af tabellen).

veauet. Selv om 0,13 ikke er en høj værdi, bør der tages højde for den systematiske landevariation, således at parameterestimerne udgør rene individ-niveaueffekter. Vi benytter derfor en fixed-effects-model, der ved at behandle landeniveauet som en kategorisk variabel, fjerner den residuale (uforklarede) landevarians og lader de rene individniveausammenhænge stå tilbage.

Tabel 2 præsenterer analysens resultater⁵, og det fremgår af model 1, at

- 5 "Fixed-effects"-modellens landeintercepter afrapporteres ikke, da de er uinteressante for problemstillingen. Det kan dog anføres, at Sverige skiller sig særligt "positivt" ud (intercept: 0,100***), hvormed svenske svarpersoner er generelt mere tolerante end gennemsnittet, mens Tjekkiet (intercept: -0,128***) og Ungarn (intercept: -0,170***) skiller sig særligt "negativt" ud. Slovenien blev benyttet som referencekategori for disse landeintercepter. I udførelsen af robusthedstest, hvor de tre lande blev udtaget hver for sig af analysen, ændrede resultaterne sig ikke nævneværdigt, hvorfor de alle er blevet bibeholdt i analysen.

social tillid, isoleret set, er positivt forbundet med etnisk tolerance: De, der stoler på deres medmennesker, accepterer i højere grad end de ikke-tillidsfulde, at etniske minoritetsmedlemmer bør nyde de samme rettigheder som andre borgere. Dette resultat er dog i sig selv mindre interessant, idet sammenhængen mellem social tillid og tolerance er påvist utallige gange.⁶ Det er derimod mere interessant at få afklaret, om den sociale tillids indflydelse på etnisk tolerance er betinget af kulturelle præferencer. Det fremgår af model 2 i tabel 2, at sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance ikke nødvendigvis er særlig stærk. Resultaterne viser en negativ interaktionseffekt (-0,160) mellem social tillid og præferencen for en enhedskultur, hvorfor den sociale tillids indvirkning på etnisk tolerance klart afhænger af den enhedskulturelle præference. Den positive sammenhæng mellem social tillid og etniske tolerance (0,192) reduceres med andre ord betragteligt, når social tillid interageres med præferencen for en enhedskultur. H₁ må således tilbagevises.

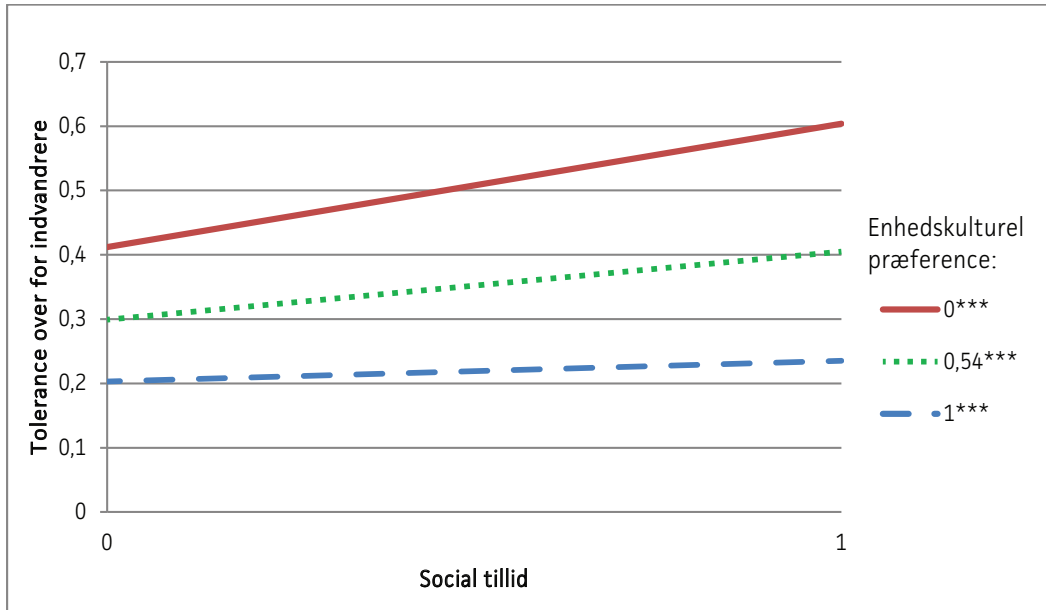
Det signifikante interaktionsled er derimod i overensstemmelse med H₂, da det fortæller, at tillidsfulde menneskers moralske fællesskabsfølelse ikke er så inkluderende endda. Heri ligger dog ikke, at de tillidsfulde er generelt utilbøjelige til at udvise tolerance over for etniske minoritetsmedlemmer, hvilket især hænger sammen med, at ikke alle de tillidsfulde har en enhedskulturel præference: Hvis det var tilfældet, burde der ikke være en direkte effekt af social tillid efter kontrol for den enhedskulturelle præference. Den positive koefficient for social tillid i tabel 2 antyder således, at ikke alle baserer deres tillid på en enhedskulturel præference. Sammenlagt fortæller resultaterne, at menneskers sociale tillid har forskellig karakter: Nogle mennesker baserer deres sociale tillid på den enhedskulturelle præference, mens andre baserer deres tillid på lighedspræferencen.

Ud fra tabel 2 er det imidlertid vanskeligt at vurdere, hvordan effekten af social tillid er betinget af den enhedskulturelle præference, hvorfor den sociale tillids sammenhæng med etnisk tolerance vises for udvalgte niveauer af enhedskulturel præference i figur 1.⁷ Figuren viser, at tillidens indflydelse på etnisk tolerance tydeligvis afhænger af, hvilken præference den er baseret på. Den stiplede graf (nederst) viser tillidens effekt på etnisk tolerance blandt dem, som har den stærkeste enhedskulturelle præference, mens den fuldt optrukne graf (øverst) viser effekten af social tillid på etnisk tolerance blandt dem, der forfægter lighedspræferencen (altså dem, som er helt uenige i, at det er bedst, at

6 Det er værd at fremhæve, at de parvise Pearson korrelationer mellem de centrale individniveau variable er som følger: social tillid x tolerance ($r = 0,241^{***}$); social tillid x enhedskulturel præference ($r = -0,180^{***}$); enhedskulturel præference x tolerance ($r = -0,377^{***}$). Disse forholdsvis beskedne korrelationer understøtter den teoretiske påstand om, at de fænomener, som vi undersøger, er distinkte i forhold til hinanden, hvorfor de også meningsfuldt kan behandles som variable.

7 Anvendelse af minimum/middel/maximum-metoden til illustrationen er empirisk forsvarlig, da stikprøven varierer maksimalt på indekset for enhedskulturel orientering. Figur 1 ekstrapolerer således ikke ud over, hvad data leverer grundlag for.

Figur 1. Sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance ved udvalgte niveauer for enhedskulturel præference.

Note: baseret på estimater fra tabel 2. Kontrolvariablene er holdt konstant ved deres centrale tendens (køn = kvinde, alder = 47 år, uddannelseslængde = 12 år, i betalt arbejde, ingen indvandrer venner eller -kolleger). Graferne viser sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance ved den enhedskulturelle præferences minimum-, middel- og maksimumværdi. *** $p < 0,001$.

lande er kulturelt ensartede). Den prikkede graf (i midten) viser tillidens effekt ved den gennemsnitlige enhedskulturelle præference (= 0,54 på indekset).

De svarpersoner, som repræsenteres ved den prikkede graf, er de vanskeligste at karakterisere, eftersom de repræsenterer den enhedskulturelle præferences midterste position. Disse svarpersoner kunne umiddelbart karakteriseres som holdningsmæssigt splittede eller blot uafklarede, hvad angår deres foretrukne kulturelle samfundstilstand. Alternativt kunne der argumenteres for, at de, som gennemsnitligt placerer sig i en "hverken/eller"-position på den enhedskulturelle præference, bør ses som lighedsorienterede. Deres "hverken/eller"-positionering må være udtryk for, at de er ligeglade med, om deres eget eller andre lande er kulturelt ensartede. De har en inkluderende fællesskabsopfattelse, eftersom de ikke benytter kulturel ensartethed som kriterium for optagelse i det nationale fællesskab. De, som opnår værdien nul på den enhedskulturelle præference (den fuldt optrukne graf), kan i forlængelse heraf ses som direkte modstandere af den enhedskulturelle præference som kriterium for afgrænsning af det nationale fællesskab. Således forekommer der formentlig en findeling inden for gruppen af lighedsorienterede mellem dem, der er ligeglade med, om lande er kulturelt ensartede, og dem, der er direkte modstandere af en sådan samfundstilstand. Vi hælder således til den fortolk-

ning, at både den fuldt optrukne og den prikkede graf viser lighedspæferencens betydning.

På den ene side viser figur 1, at social tillid er positivt forbundet med etnisk tolerance, uanset om svarpersonerne foretrækker en enhedskultur eller ej. Dette ses derved, at alle grafer har en positiv hældning, og at den positive tillidseffekt er signifikant for alle de specificerede niveauer af den enhedskulturelle præference. På den anden side fremgår det også, at den enhedskulturelle præference virker næsten lige så stærkt i den modsatte retning. Personer med stor social tillid og en stærk enhedskulturel præference er kun marginalt mere tolerante end dem, som ikke udviser social tillid, og som også foretrækker enhedskulturen. Selv om effekten af social tillid blandt dem, som har en stærk enhedskulturel præference, således er statistisk signifikant, er den substantielt uinteressant: Hælningskoefficienten for den stiplede graf er = 0,035 (ikke vist), hvilket angiver den resterende effekt af social tillid. Den enhedskulturelle præference indvirker derfor negativt på sammenhængen mellem social tillid og etnisk tolerance; og tilliden som positiv mental tilbøjelighed bliver næsten indholdsløs, da den ikke afføder accept af etniske minoritetsmedlemmers rettigheder. En enhedskulturel præference udgør med andre ord et fundamentalt forbehold, som fortrænger tillidens positive potentialer. Dette tydeliggøres derved, at de lighedsorienterede, som helt mangler tillid, er mere tolerante end de personer, som foretrækker en enhedskultur, og som samtidig har maksimal tillid. Disse resultater sår tvivl om opfattelsen af social tillid som en særligt dybtstikkende overbevisning, der gør den enkelte bedre i stand til at tolerere mennesker, som måtte være anderledes i en eller flere henseender.⁸ Der er formentlig tale om, at effekterne af social tillid ikke kan isoleres fra oplevelsen af, at nogle grupper har større negativ indvirkning på den kulturelle sammenhængskraft end andre. Når denne oplevelse eller formodning er til stede, afføder den sociale tillid ikke tolerance over for disse grupper.⁹

Der kan med rette spørges til, om sammenligningen mellem en gruppe tillidsfulde mennesker, der foretrækker en enhedskultur og en gruppe tillidsfulde, der er lighedsorienterede, er kunstig? Deler borgerne sig reelt i disse to

8 Det er dog sagt med det forbehold, at den interagerende variabel alene rummer et begrænset antal indikatorer på enhedskulturel præference. Fremtidige analyser bør naturligvis inddrage et større antal indikatorer.

9 Der er foretaget et yderligere robusthedscheck for at afdække, om enkelte lande eller klynger af lande har særlig indflydelse på resultaterne. For det første blev alle lande trukket ud af analysen et for et. Effekterne af social tillid varierede mellem 0,183*** og 0,198***, da dette blev gjort. Interaktionsleddets størrelse varierede fra -0,145*** til -0,169***. Det er Ungarn, der reducerer effekterne mest, mens Danmark øger dem mest. For det andet har tidligere undersøgelser vist, at de nordiske lande har et meget højt niveau af social tillid, hvorfor denne klynge i særlig grad kunne rumme "outliers". Efter fjernelse af de tre skandinaviske lande var resultatet (social tillid = 0,185***; enhedskulturel præference = -0,213***; interaktionsleddet mellem enhedskulturel præference og social tillid = -0,150***). Der er således intet, der tyder på, at resultaterne er kunstigt drevet frem af et eller flere lande.

Tabel 3. Sammenhængen mellem social tillid og enhedskulturel præference (procent-vise fordelinger)

Social tillid	Enhedskultur			Total (%)
	Min [0,0,33]	Mellem [0,33;0,66]	Max [0,66;1]	
Ringe [0,0,33]	11,86	49,51	38,62	100
Moderat [0,33;0,66]	16,67	56,07	27,26	100
Stor [0,66;1]	23,51	54,23	22,26	100
Total (%)	17,63	53,72	28,65	100

N = 35.291

lejligheder? Eller forfægter langt hovedparten af de tillidsfulde blot den ene af præferencerne? Tabel 3 viser (med fed skrift), at de tillidsfulde personer er næsten ligeligt delt mellem en præference for ligeværd (24 procent) og en enhedskulturel præference (22 procent), hvilket udgør et klart empirisk belæg for, at social tillid ikke er forankret i en enkelt etisk præference. Sagt på en anden måde: Hvis social tillid, som Uslaner hævder, rummer en meget inkluderende fællesskabsopfattelse, burde andelen af svarpersoner i tabel 3, som kombinerer stor tillid og en kulturel ligeværdspræference, udgøre cirka 100 procent (mens kombinationen ringe tillid og stærk enhedskulturel præference også burde udgøre cirka 100 procent).

Tabel 3 viser meget tydeligt, at ingen af delene er tilfældet. Den sociale tillid er derimod knyttet til meget forskellige kulturelle præferencer. Tabel 3 viser ligeledes, at social tillid ikke er stærkere forbundet med lighedspræferencen end med den enhedskulturelle præference. Selv om der er en tendens til, at flere af dem, som har ringe tillid til andre, tilslutter sig den enhedskulturelle præference frem for lighedspræferencen, gør det modsatte mønster sig ikke gældende blandt dem, der har stor social tillid. Det er dog konstaterbart, at andelen, som er lighedsorienterede, øges i takt med tilliden, mens andelen af dem, der foretrækker en enhedskultur, mindskes, når tilliden øges. Dette mønster antyder, at en bredtfavnende fællesskabsopfattelse trives forholdsvis bedst blandt de tillidsfulde.

6. Konklusion og implikationer

Mens hypotese 1 kan forkastes, har de empiriske analyser utvetydigt bekræftet hypotese 2, hvorfor social tillid og etnisk tolerance langt fra er uløseligt forbundne, som store dele af den internationale litteratur har hævdet. Dette centrale bidrag kaster både nyt lys på sammenhængen mellem social tillid og tolerance og har konsekvenser for opfattelsen af den sociale tillids beskaffenhed. De empiriske analyser har derfor tydeliggjort, at tidligere tolkninger af sammenhængen mellem social tillid og holdninger til etniske minoriteter er

kritisable. Social tillid afføder ikke nødvendigvis større tolerance over for etniske minoriteter, som kulturelt skiller sig ud fra flertallet. Den positive sammenhæng mellem social tillid og etnisk tolerance er stærkest, når lighedspræferencen er psykologisk fremherskende, hvorimod den næsten forsvinder, når den enhedskulturelle præference dominerer.

Resultaterne føjer sig ind i en aktuel videnskabelig debat, men de har også idéhistorisk resonans. Der kan drages en direkte parallel mellem nærværende resultater og den sondring mellem mekanisk og organisk solidaritet, som den klassiske sociolog Emile Durkheim introducerede for over hundrede år siden. Præferencen for en enhedskultur svarer til den mekaniske solidaritet, som for Durkheim udspringer af, at samfundets borgere ligner hinanden, mens den meget inklusive lighedspræference svarer til den organiske solidaritet, der beror på gensidig afhængighed og forestillingen om, at alle specialiserede organer fungerer i en samlet organisme. Det ser således ud til, at den sociale tillid hænger sammen med den slags overordnede opfattelser af samfundstilstanden.

En af konsekvenserne af denne undersøgelse er, at opfattelsen af social tillid i nogen grad må revurderes. Det er især overraskende, at social tillid ikke ubetinget afføder etnisk tolerance; social tillid "burde" i særlig grad gælde sårbare etniske minoriteter. Set i dette lys bliver det vigtigt at undersøge tillidens betingelser. Vores hovedbidrag har været identifikationen af den enhedskulturelle præferences betydning for den sociale tillids indvirkning på tolerancen over for etniske minoriteter. Vi har dog ikke været i stand til fuldt ud at præcisere indholdet af den enhedskulturelle præference, eftersom datamaterialet kun rummer et meget begrænset antal spørgsmål desangående. Men det er sandsynligt, at den påviste interaktionseffekt bør tolkes således, at social tillid er forbundet med en etnocentrisk komponent, som endvidere indebærer, at en del tillidsfulde mennesker accepterer etnisk diskrimination. Ligeledes forekommer det heller ikke uforståeligt, at den sociale tillid er forbundet med et bredere syn på samfundets kulturelle beskaffenhed. Der kan være tale om, at en del tillidsfulde mennesker er overbeviste om, at samhørigheden bedst trives på baggrund af kulturel ensartethed. Der er stadig tale om en form for generaliseret tillid, men som altså primært udspiller sig inden for majoritetsbefolkningens egne rækker. Tilliden rettes kun mod "udgrupperne" i et meget begrænset omfang.

Resultaterne muliggør endelig en bredere perspektivering vedrørende den sociale tillids betydning for det politiske system. Analyserne har afdækket, at social tillid afføder tolerance over for etniske minoriteter, hvorfor social tillid alt andet lige kan karakteriseres som en vigtig psykologisk disposition, der dels skaber mindre politisk konflikt, dels svækker tilbøjeligheden til at acceptere diskrimination over for etniske minoritetsmedlemmer. Det hører imidlertid med i billedet, at omtrent en fjerdedel af borgerne kombinerer social tillid og ønsket om en enhedskultur, hvorfor der også kunne være andre politiske konsekvenser. En majoritetsbefolkning, hvoraf mange foretrækker en enheds-

kultur, indebærer formentlig, at dele af diskursen om det nationale fællesskab vil være selvtilstrækkelig og næsten uvægerligt tydeliggøre den ethnocentriske modsætning mellem "os" og "dem". I en sådan kontekst vil det multikulturelle projekt politisk set være vanskeligt at realisere, endsige opnå bred folkelig tilslutning til. På flere måder er denne artikels resultater således overensstemmende med Sniderman & Hagendoorns (2007) fremhævelse af, at forholdet mellem etniske minoritetsmedlemmer og majoritetsbefolkning rummer elementer af oplevet kultursammenstød. Selv den sociale tillid, som i øvrigt bidrager til samfunds sammenhængskraft, er tilsyneladende knyttet sammen med betydelige forbehold over for etniske minoritetsmedlemmer.

Litteratur

- Ahn, T.K & Elinor Ostrom, 2003. *Foundations of Social Capital*, London: Edward Elgar Publishing.
- Alesina, Alberto & Eliana La Ferrara, 2002. "Who Trusts Others?", *Journal of Public Economics*, 85, s 207-234.
- Andersen, Simon Calmar, 2007. "Multilevel-modeller: en introduktion og et eksempel", *Politica*, 39 (3), s 294-316.
- Bahry, Donna, Mikhail Kosolapov, Polina Kozyreva & Rick K. Wilson, 2005. "Ethnicity and Trust: Evidence from Russia", *American Political Science Review*, 99 (4), s 521-532.
- Bjørnskov, Christian, 2006. "Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison", *Public Choice*, 130 (1/2), s 1-21.
- Borre, Ole, 2005. "Social tillid i Danmark", *Politica*, 37 (2), s 133-149.
- Böss, Michael, 2006. *Forsvar for nationen. Nationalstaten under globaliseringen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Brehm, John & Wendy Rahn, 1997. "Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital", *Journal of Political Science*, 41 (3), s 999-1023.
- Christensen, Geert Laier, 2010. *Tørklæder, tillid og tørre tal – en undersøgelse af indvandring og integration i Danmark*. København: Forlaget Center for Politiske Studier.
- Côté, Rochelle R. & Bonnie H. Erickson, 2009. "Untangling the Roots of Tolerance: How Forms of Social Capital Shape Attitudes Toward Ethnic Minorities and Immigrants", *American Behavioral Scientist*, 52 (12), s 1664-1689.
- Delhey, Jan & Kenneth Newton, 2005. "Predicting Cross-National Levels of Social Trust. Global Patter or Nordic Exceptionalism?", *European Sociological Review*, 21 (4), s 311-327.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton & Christian Welzel, 2011. "How General Is Trust in "Most People"? Solving the Radius of Trust Problem", *American Sociological Review*, 76 (5), s 786-807.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov, 2012a. "Ethnic diversity of the Micro-Context and Social Trust: Evidence from Denmark", paper præsenteret på *Midwest Political Science Association Conference*, 12-15, april 2012.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov, 2012b. "Hvorfor stiger tilliden?", *Politica*, 44 (1), s 87-110.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov, (under udgivelse). "Trust in a Time of Increasing Diversity: On the Relationship between Ethnic Heterogeneity and Social Trust in Denmark from 1979 until Today", *Scandinavian Political Studies*, s 1-22.
- European Social Survey 2002. "ESS1-2002", edition 6.2. (<http://ess.nsd.uib.no/ess/round1/>) (hentet 07.03.12).

- Freitag, Markus & Richard Traunmüller, 2009. "Spheres of Trust: An Empirical Analysis of the Foundations of Particularised and Generalised Trust", *European Journal of Political Research*, 48, s 782-803.
- Gaasholt, Øystein & Lise Togeby, 1995. *I syv sind*. Aarhus: Forlaget Politica.
- Gibson, John. L., 2006. "Enigmas of Intolerance: Fifty Years after Stouffer's Communism, Conformity and Civil Liberties", *Perspectives on Politics*, 4, s 21-34.
- Glaeser, Edward L., David I. Laibson, José A. Scheinkman & Christine L. Soutter, 2000. "Measuring Trust", *The Quarterly Journal of Economics*, 115 (3), s 811-846.
- Herreros, Francisco & Henar Criado, 2009. "Social Trust, Social Capital and Perceptions of Immigration", *Political Studies*, 57, s 337-355.
- Herring, Mary, Thomas B. Jankowski & Ronald E. Brown, 2005. "Pro-Black Doesn't mean Anti-White. The Structure of African-American Group Identity", *The Journal of Politics*, 61 (2), s 363-386.
- Hooghe, Marc, 2007. "Social Capital and Diversity, Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity", *Canadian Journal of Political Science*, 40 (3), s 709-732.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens & Dietlind Stolle, 2007. "Diversity, Multiculturalism and Social Cohesion: Trust and Ethnocentrism in European Societies", s 387-410 i Keith G. Banting, Thomas J. Courchene & F. Leslie Seidle (red.), *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada (Volume III)*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Kesler, Christel & Irene Bloemraad, 2010. "Does Immigration Erode Social Capital? The Conditional Effects of Immigration-Generated Diversity on Trust, Membership, and Participation across 19 Countries, 1981-2000", *Canadian Journal of Political Science*, 43 (2), s 319-347.
- Miguet, Florence & Tobias Müller, 2007. "Determinants of Individual Attitudes Towards Immigration. The Role of Trust" (upubliceret arbejdsrapport), s 1-29.
- Nannestad, Peter, 2008. "What Have We Learned about Generalized Trust, if Anything?", *Annual Review of Political Science*, 11, s 413-436.
- Putnam, Robert D., 2007. "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture", *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), s 137-174.
- Rosenberg, Morris, 1956. "Misanthropy and Political Ideology", *American Sociological Review*, 21 (6), s 690-695.
- Rothstein, Bo & Eric M. Uslaner, 2005. "All for All: Equality, Corruption, and Social Trust", *World Politics*, 58 (1), s 41-72.
- Rustenbach, Elisa, 2010. "Sources of Negative Attitudes toward Immigrants in Europe: A Multi-Level Analysis", *International Migration Review*, 44, s 53-77.
- Sides, John & Jack Citrin, 2007. "European Opinion About Immigration: The Role of Identities, Interests and Information", *British Journal of Political Science*, 37, s 477-504.
- Sniderman, Paul. M. & Louk Hagendoorn, 2007. *When Ways of Life Collide*, Princeton: Princeton University Press.
- Sønderskov, Kim Mannemar, 2009. "Er social tillid værd at investere i?", s 50-55 i Jens Blom-Hansen & Jørgen Elklit (red.), *Perspektiver på politik. Bidrag til samfundsdebatten*. Aarhus: Forlaget Academica.
- Sønderskov, Kim Mannemar, 2012. "Multilevelanalyse", Institut for Statskundskab: Aarhus, (arbejdsrapport) s 1-7.
- Torres-Reyna, Oscar, 2012. *Multilevel Analysis*, slideshow, Data and Statistical Services, Princeton University (<http://dss.princeton.edu/training/Multilevel101.pdf>) (hentet 05.05.12).
- Uslaner, Eric M., 2000. "Producing and Consuming Trust", *Political Science Quarterly*, 115 (4), s 569-590.
- Uslaner, Eric M., 2002. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Uslaner, Eric M., 2004. "Trust and Social Bonds: Faith in Others and Policy Outcomes Reconsidered", *Political Research Quarterly*, 57 (3), s 501-507.
- Uslaner, Eric M., 2010. "Segregation, Mistrust and Minorities", *Ethnicities*, 10 (4), s 415-434.
- Welch, Michael, Roberto E. Rivera, Brian P. Conway, Jennifer Yonkoski, Paul M. Lupton & Russel Giancola, 2005. "Determinants and Consequences of Social Trust", *Sociological Inquiry*, 75 (4), s 453-473.
- World Values Survey, 2011. "WVS 2010-2012 Questionnaire", s 1-20, http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/article_base_136 (hentet 14.05.12).
- Yamagishi, Toshio, Naoto Suzuki & Yusuke Konno, 2007. "In-group Bias in Trusting Behavior: A Choice of Allocator Experiment with Minimal Groups", *The Japanese Journal of Psychology*, 78 (1), s 17-24.
- Yamagishi, Toshio, Margaret Foddy & Michael J. Platow, 2009. "Group-Based Trust in Strangers. The Role of Stereotypes and Expectations", *Psychological Science*, 20 (4), s 419-422.

Ritualer i koncentrationslägret

Avståndstagande, moral och anpassning i före detta lägerfångars berättelser från Bosnien

Goran Basic

Rituals in the concentration camp. Rejection, morals and adaptation in the narratives from former inmates stories in Bosnia

In this article portrayed experiences of former inmates that were placed in the concentration camps in the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina in the 1990s are being analyzed. The article is based on 13 interviews with former inmates and close relatives that currently live in Sweden, Denmark and Norway.

The purpose with the article is to describe the social interaction rituals that are being retold after a stay in concentration camps and also to identify how these interactions get dramatized symbolically. In addition, the moral that emerges in the description is analyzed.

All the interviewed in the study describe themselves as victims. Throughout the narratives about crimes and encroachment in the camps the interviewed individual's take distance from the actions of the guards and the category concentration camp- placed. Retelling violations and resistance rituals show that the space for individuality in the camps were toughly limited but a resistance and status rituals together with adaptation to the living conditions in the camps seems to have generated a space for enhanced individualization. To possess somewhat control and have the opportunity to provide resistance seems to give an emotion of honor and self-esteem to the camp prisoners, not only during but also after the time of war.

Inledning

En lång rad av krig har utspelats i världen under det senaste seklet och individer med olika krigsminnen flyttar mellan länder, ofta som ett direkt resultat av kriget. Listan över flyktingar från olika krigsområden är lång – bara under de senaste trettio åren har till exempel kosovoalbaner, rwandier, somalier, irakier och afghaner blivit bestående grupper i många europeiska samhällen. Det är av stor vikt att sociologiskt studera moderna krigs konsekvenser för individer och grupper av individer. Exempelvis kan kriget i Bosnien och Hercegovina betraktas som ett belysande fall i krigets sociologi. Forskningsfältets skandinaviska relevans blir uppenbarad i studien av den sociala betydelsen av individer-

Goran Basic är verksam vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
E-post: goran.basic@soc.lu.se

nas krigsminnen. Bosnier som immigrerat på grund av 1990-talets krig utgör numera en bestående grupp i Skandinavien; i Sverige finns det exempelvis drygt 77 000 bosnier som ankommit under och efter kriget (Migrationsverkets tillståndsstatistik 2013a,b). Även de flesta bosnier som sökt asyl i Danmark och Norge har fått uppehållstillstånd och fått stanna av humanitära eller politiska skäl.

Bakgrunden till denna artikel är mellanmänskliga tolkningar av våld under 1990-talets krig i Bosnien och Hercegovina. I sin strävan att etniskt rensa ut bosniaker¹ och kroater från nordvästra Bosnien använde sig serbiska soldater och poliser bland annat av koncentrationsläger. Syftet med den etniska rensningen var att ta kontroll över det geografiska området genom att avlägsna bosniaker och kroater. Förutom koncentrationsläger omfattade den etniska rensningen i nordvästra Bosnien också en rad andra tekniker, såsom frampressad flykt, massmord, systematiska våldtäkter samt ekonomisk och juridisk diskriminering. Den gemensamma nämnaren var att krigsföringen riktades direkt mot civilbefolkningen, det vill säga den grupp som hade en annan etnisk identitet – målet var att göra livet omöjligt för bosniaker och kroater. Att bara fördriva dessa individer var inte tillräckligt, målet var att skapa en stämning så att de aldrig någonsin skulle våga återvända (Blum, Stanton, Sagi & Richter 2007; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T).²

I vetenskapliga rapporter och rättegångsdomar från Haagtribunalen, där livsvillkoren i koncentrationslägren avhandlas, kan vi utläsa att tillvaron där var präglad av förnedring, misshandel, rädsla och död. Fångar dog dagligen på grund av misshandel, planerade avrättningar, undernäring och sjukdomar. Internerna var så utmärklade att de inte kunde resa sig upp eller röra på sig (enligt rättegångsvittnen och intervjuade hade de flesta fångar gått ner cirka 20-40 kilo). Den allmänna stämningen gjorde att fångarna blev viljelösa och apatiska, och i texterna förmedlas bilden att de bara väntade på att bli dödade så att plågan skulle ta slut (Greve & Bergsmo; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A.; Case No.: IT-95-8-S.; Basic 2007). I de tyska lägren under andra världskriget strävade man efter att döda på distans – lägren var högeffektiva och industrialiserade i sin verksamhet (Megargee 2013a,b; Bauman 1994). I nordvästra Bosnien utmärktes lägren istället av individualiserade brott där förbrytarna många gånger kände sina offer. Verktygen var förutom eldvapen även knivar, stålrör, elkablar och batonger. En intervju-

1 Bosnienmuslimerna började under kriget att identifiera sig som bosniaker. Begreppet bosniaker är egentligen ett äldre ord för "bosnier" och används numera i såväl officiella sammanhang som dagligt tal.

2 Historiken blir kanske något ensidigt inriktad på serbernas dåd, beroende på att nordvästra Bosnien etniskt rensades av serbisk polis och militär. I en annan studie (av en annan del av Bosnien) hade kroaters och bosniakers agerande kunnat uppmärksammas mer.

person, som i studien kallas Nesim, berättar om rädsla, misshandel och död i lägren:

Bakom ryggen Goran, bara en meter bakom dig så slaktade de och flådde folk. Det var skrik och oväsen. Det hände vid fötterna på dem som låg i sista raden, jag låg kanske i fjärde. Jag vet inte om du någonsin hört en människas skrik av ångest och smärta medan någon plågar henne. Det är en helt annan sak när någon gråter av emotionella skäl. Det går fortfarande kalla kårar igenom mig när jag hör någon gråta. Folk grät av plågan, de bad om att bli dödade så att de skulle slippa smärtan. Detta får ens blod att isa. Man äter inte, dricker inte eftersom de inte ger dig vatten, man får inte gå på toaletten, vi var som kycklingar. När de kallade på någon klarade man inte av att gå dit eftersom man höll på att svimma.

Med hjälp av analyserade sekvenser från kvalitativa intervjuer med exilbosnier som frihetsberövades som civila, och placerades i koncentrationsläger (Omarska, Keraterm och Manjaca³) i början av kriget, ger denna artikel en bild av hur före detta lägerfångar uppfattar de brott de utsattes för.

David Knottnerus (2005) efterfrågar mer forskning om *avritualisering* ("deritualization"), det vill säga ett avbrott i deltagande i den ritualiserade praxisen, och uppmärksammar ritualiserade individuella upplevelser i koncentrationsläger. Syftet med min artikel är för det första att upptäcka och beskriva de sociala interaktionsritualer som återges efter vistelse i koncentrationsläger. För det andra vill jag identifiera hur dessa interaktioner dramatiseras symboliskt, genom till exempel berättelser, gester, svordomar och annat vardagligt agerande. För det tredje vill jag analysera olika diskursiva mönster som medverkar i konstruktionen av kategorin "koncentrationslägerplacerad" samt urskilja hur aktörernas moral träder fram i dessa mönster. Min frågeställning är: Hur beskriver intervjupersonerna sin vardag i lägren? I det som följer vill jag belysa att sociala interaktionsritualer och symboliska dramatiseringar synliggörs när intervjupersonerna berättar om tillvaron i lägren. Detta är tydligt exempelvis när de talar om ...

- (1) ... ankomst,
- (2) ... toalettbesök,
- (3) ... övernattning,
- (4) ... mat och cigaretter.

Nedanstående analys visar att tolkningar av biografiska följder av våld under kriget är intimt förknippade med anpassningen till livsvillkoren i lägren.

3 Omarska är en by i nordvästra Bosnien som tillhör kommunen Prijedor. Omarskälägret var lokaliserat i Järngruvan Ljubijas administrationsbyggnader. Keraterm var en tegelstensbränningsfabrik i Prijedor före kriget. Manjaca är ett fjällmassiv i nordvästra Bosnien och före kriget hade jugoslaviska folkarmén träningsanläggningar på flera olika lokaliteter på massivet. När kriget i Kroatien började blev en del av komplexen koncentrationsläger för tillfångatagna kroatiska soldater och civila. När sedan kriget i Bosnien och Hercegovina började fortsatte Manjaca att användas som koncentrationsläger för civila bosniaker och kroater (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Basic 2007).

Metod

Material till studien samlades in genom kvalitativa intervjuer med nio före detta lägerfångar samt fyra nära anhöriga. Alla intervjuade bor numera i Sverige, Danmark eller Norge. Tre kvinnor och tio män (mellan 30 och 65 år gamla) intervjuades. Elva intervjupersoner kommer från kommunen Prijedor och de återstående två kommer från andra kommuner i nordvästra Bosnien. Intervjugruppen utgörs av tio bosniaker och tre kroater. Tio av intervjupersonerna bor i Sverige, två i Norge, och en i Danmark. Intervjuerna genomfördes från och med april till och med juni månad 2006.

Jag har försökt sätta in de berättelser som skapades under mina intervjuer i en kulturell och social kontext (Young 2000; Hochschild 1983/2003). Detta gäller också känslorna som framträdde under intervjun, som till exempel rädsla, skam, hat och glädje. (Jag bandade alla intervjuer och skrev anteckningar under samtalet. På så sätt kunde känslouttryck återges i beskrivningarna och iaktas i direkt interaktion.) Nesim berättar apropå livsvillkoren i lägren:

Min rädsla fick mig att svettas och jag såg ut som om jag just hade duschat. Det var som nu när jag återberättar det och det känns som om jag hade hög feber.

I fortsättningen av intervjun visar Nesim mig, och jag kunde se det på hans kortärmade tröja, att han hade svettats omfattande under intervjun (på ryggen och under armarna). Känslor formas och produceras inom givna kontextuella ramar (Young 2000; Hochschild 1983/2003: 132-133, 213). Känslor är en bestående del av interaktionen och kan användas på olika sätt. För det första kan vi presentera en specifik bild av oss själva, vi kan frammana en identitet. För det andra kan vi angripa den andras identitet under vår presentation (Young 2000; Hochschild 1983/2003: 225). Under intervjun berättar Nesim om sina känslor och visar känslornas fysiska form (omfattande svettning). Hans känslor kunde ha passerat relativt obemärkt under den intensiva intervjusituationen men Nesim väljer själv att uppmärksamma och demonstrera sina känslor.

I analysen ses känslouttryck som förstärkningar som, i linje med Youngs och Hochschilds perspektiv, medverkar till skapandet av berättarens offeridentitet. Flera intervjupersoner började gråta under intervjun. Jag blev också berörd flera gånger under intervjuerna och analysen (Kleinman & Copp 1993). Enligt Hochschild (1983/2003) utför människor emotionellt arbete ("emotional labor") i förhållande till normer som deklarerar vad som är rätt känslouttryck i en given situation. När våra emotioner aktualiseras utgår vi alltså ofta från den sociala kontext i vilken vi ingår. Vissa känslor kan anses vara olämpliga i vissa kontexter men lämpliga i andra och förmågan att visa eller dölja känslor avslöjar hur väl orienterad individen är i den specifika kontexten. Det som förväntades av mig, utifrån en konventionell syn på forskaren, var att jag skulle placera mina känslor inom parentes under materialinsamling och analys. Ibland var det svårt att göra, eftersom jag själv upplevde början av kriget i nord-

västra Bosnien som medlem av de etniska grupper som rensades från området. Aktualiseringen av mina känslor under arbetet har förstås påverkat studiens genomförande. Å ena sidan var jag medveten om den eventuella fara som mina känslor kunde skapa för vetenskapligheten i texten och jag arbetade intensivt och kontinuerligt för att framträda värderingsfri i analysen (Kleinman & Copp 1993).⁴ Å andra sidan hjälpte mina egna upplevelser från kriget i Bosnien mig att känna igen, förstå och analysera generella sociala fenomen som till exempel de interaktionsritualer som uppstår under en vistelse i koncentrationsläger.

Analytiska utgångspunkter

Denna artikel ansluter sig till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga beskrivningar betraktas både som diskursiva och erfarenhetsgrundade (Potter 1996/2007). Utöver denna allmänna utgångspunkt uppfattar jag ritualer som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag undersökt.

Randall Collins (2004) menar att det sociala livet utformas av en serie ritualer där individer möts och sammanlänkas genom att en gemensam intresspunkt väcker deras uppmärksamhet. I Collins (2004: 34) analys vidareutvecklas Émile Durkheims syn på det sociala livet med hjälp av Erving Goffmans teori om situationens betydelse. Enligt Durkheim (1897/1987) blir individer både reglerade och integrerade av samhället. Durkheim såg reglering som en tvingande kraft som binder individen till normer genom sanktioner och lag. Integration såg han som ett sätt att knyta individen till samhället genom *solidarit*et, *sammanhållning* och *ritualer*. Enligt Goffman (1959/1990) utspelas mellanmänsklig interaktion genom att aktörerna spelar sina roller inför *publiken* med hjälp av ett *manuskript* och olika *rekvisita*. Individernas samspel präglas av något som Goffman kallar medveten och omedveten intrycksstyrning ("impression management"), vilket innebär att människor försöker kontrollera och styra de uppfattningar andra bildar sig om dem. Individer definierar olika situationer för att veta hur de ska agera när de möter andra människor. Varje definition av en situationen har en moralisk karaktär – den talar om för oss vad vi bör göra och vilka handlingar vi tycker är rätta eller felaktiga. Detta

4 Jag har under arbetet med denna studie ställts inför ett dilemma i och med att jag själv har en bakgrund från nordvästra Bosnien och följaktligen blivit djupt emotionellt berörd vid flera tillfällen under intervjuerna. Jag skriver att "jag arbetade intensivt och kontinuerligt för att i analysen framträda värderingsfri", och jag är medveten om att det kloka i en sådan strategi kan diskuteras, och att risken finns att författaren här framlägger ett objektivitetsideal som inte kan levas upp till (Kleinman & Copp 1993). Under analysen strävade jag efter att inte homogenisera och kollektivt skuldbelägga någon av parterna i kriget (se fotnot 2 i denna text). Dessutom har jag i den efterföljande analysen avlägsnat information om aktörernas etniska bakgrund. Det är mitt medvetna val att inte fokusera på etnisk bakgrund med förhoppningen att detta arbetssätt istället sätter fokus på det sociala fenomenet interaktionsritualer i koncentrationsläger.

moraliska accepterade respektive avståndstagande kan ske under ett kortvarigt interaktionstillfälle eller under en långvarig interaktionskedja (Goffman 1967/1982).

Collins poängterar att när individer förflyttas mellan olika situationer kan de inte bortse från upplevelsorna från tidigare situationer; tidigare situationer sammanfogas med nya. Dessa upprepade interaktioner där individer visar respekt och aktning för heliga objekt eller laddade symboler ("sacred objects"; "sacred symbols"), kallar Collins för interaktionsritualer (Collins 2004: 58-59, 109).

Tidigare upplevda situationer fyller individerna med en viss emotionell energi ("effervescence"), menar Collins (2004: 109). Förflyttning mellan olika situationer medför att individer har med sig denna emotionella laddning från tidigare förhållanden. Känslor är närvarande i alla sociala situationer och därmed en given dimension i ett socialt samspel (Young 2000; Hochschild 1983/2003). Hochschild (1983/2003) menar, som jag tidigare nämnt, att individer utför ett emotionellt arbete i förhållande till de normativt "rätta" känsloregler som råder i en given situation ("emotional control"). Känslorna antyder antingen en moralisk acceptans eller ett avståndstagande från den beskrivna verkligheten. Collins (2004: 12) skriver följande om grupper, ritualer, moral och känslor:

Again the thrust of the argument, and the logic of the evidence, is comparative: moralities vary with the organization of the group; change in group structure changes moralities. /.../ In fact, a whole range of moralities has emerged as different kinds of ritual practices have been discerned for different groups and historical periods. /.../ New social connections can be established by extending rituals to new participants; and those excluded by rituals from group structures can tight their way into membership ...

Moral uppstår i interaktionen mellan människor, och särskilt i mötet med grupper som avviker från den moral som en berättare uppfattar som "rätt" moral. Den återgivna moralen måste, oavsett om den ses som *rätt* eller *felaktig*, ageras av konkreta personer, och den kan omdefinieras, förändras, nyproduceras och omkonstrueras. Med Collins vokabulär: en lyckosam medverkan i dylika ritualer skapar och återskapar moralen samt känslan av samhörighet och uppkomst av andra heliga objekt som i sin tur används i nästkommande ritualer (Collins 2004: 79-101, 150-151, 183-222).

Ett koncentrationslägers interaktionsritualer kan sägas producera ett särskilt sorts själv – ett nedvärderat själv som kännetecknas av moralisk utmattning eller upplösning. I Erving Goffmans (1961/1990: 12-74) analys av totala institutioner uppmärksammas det förödmjukade självvet, det vill säga den växling i en intagens moraliska karriär som en fängelsevistelse åstadkommer genom interaktionsritualer – särskilda inträdesritualer, fängvaktares misstroende, samt fysiska och mentala kränkningar.

I efterföljande avsnitt analyseras framför allt ritualer för lägervakternas maktutövande och dessa ritualers bemötande från fångarna, som sedan yttrar sig i motstånd eller anpassning och resignation. Max Weber (1922/1968) uppfattar makt som en direkt handling från en aktör X som tvingar en aktör Y att handla enligt X:s vilja, även om handlingen strider mot Y:s intressen eller vilja.⁵ Collins (2004: 115-118, 284-288) är inspirerad av Webers perspektiv när han skriver om makt, konflikt, solidaritet, motstånd och status. Collins menar att maktutövning, på alla sociala arenor, möter alltid motstånd från andra människor och därmed genererar nya konflikter. För Collins (1992/2008: 40) är ”konflikt och solidaritet två sidor av samma mynt”. Mobilisering mot en fiende leder ofta till solidaritet hos vissa grupper och omvänt (Collins 1992/2008: 34-41).

I analysen formuleras dessutom ett antal olika subritualer såsom maktritualer, kränkingsritualer, motståndsritualer och statusritualer. Dessa ritualer i koncentrationslägret går inte att skilja från övriga sociala interaktioner. Koncentrationslägrets ordning, rutiner, fångarnas sätt att behärska sig och inte öppet visa motstånd, deras sätt att förklara och uppmärksamma makt, kränkning, status och motstånd – sådana fenomen skapas och återskapas i en myriad av vardagsinteraktion.

Berättelser om ankomst

Alla intervjuade före detta koncentrationslägerfångar berättar att de placerades i koncentrationsläger som civila, obeväpnade och ofarliga för de vakter som misshandlat och nedvärderat dem. När Nesim beskriver transporten och sin ankomst till koncentrationslägret säger han med sorglig röst:

Det var smockfullt i lastbilen. Den åkte nu mot Gomjenica⁶ och tog sedan vägen mot Omarska /.../ Vi var törstiga, en droppe vatten var värd mer än hela Prijedor, Sverige ja hela Europa. Bara en droppe vatten. Man var rädd, svetades, man såg folk på pisten⁷, kanoner, pansartransportvagnar, stridsvagnar mm. Vakter stod och vaktade folk som satt ner på pisten, de var packade som sardiner /.../ De körde oss tillbaka till polishuset och sedan till Keraterm dit vi kom vid niotiden. Vi var de första lägerfångarna som anlände till Keraterm. De öppnade bara grindarna och placerade oss i hangaren där pallarna stod. Lokalen var väl en 15-20 meter djup och de stuvade in 400-500 personer. Där hittade vi pallar och någon hade en filt med sig, jag hittade lite kartong och la den på pallen. Man började förbereda sig för utomhusliv. /.../ Sen kom ytter-

5 Något förenklat kan vi säga att Weber uppmärksammar två dimensioner av maktrelationer i situationer som innehåller våld. Den första dimensionen upprätthålls genom våldsutövning eller hotelser om våldsutövning. Den andra dimensionen upprätthålls genom att de utsatta ger upp eller viker sig och går med på våldsutövarens makt. Våldsutövarens makt innefattar ofta att en order med ett bestämt innehåll följs av några särskilda individer (Collins 2008; Collins 1986; Weber 1922/1968).

6 En by i nordvästra Bosnien.

7 Pista är en benämning på en asfalterad yta framför ett administrativt hus i Omarskalägret.

ligare 6 bussar från Puharska Donja⁸. De hade inte blivit insläppta i Omarska därför kördes de till slakthuset för att sedan hamna i Keraterm. Där övernatade vi och alla ställde samma frågor: varför jag, varför tog de mig? Folk hade blivit fångade på gatan och många hade bara shorts och t-tröjor på sig och sandaler på fötterna. Folk som var helt oskyldiga, utan anledning ...

Nesims första kontakt med livsvillkoren i lägret verkar vara genomsyrad av brist på förklaringar till varför detta hände. Hans återgivning kan, med Goffmans (1961/1990: 67) terminologi, ses som en sorglig berättelse ("sad tale"), ett slags klagovisa där han förklarar att han inte tillhör de legitimt placerade. Även Scott och Lyman (1968: 52) skriver om "sad tales" i sin artikel om förklarande redovisningar ("accounts"). De menar att aktörer ofta förklarar det som avviker eller bryter mot deras förväntningar. På ett sådant sätt reparerar aktören tveksamheter under en interaktion genom att neutralisera något som inträffat eller eventuella följder av det inträffade (Scott och Lyman 1968). Genom sin sorgliga berättelse tar Nesim även avstånd från vakterna i lägret, det vill säga de som representerar koncentrationslägret som en institution.

Identitetsskapande sker bland annat genom en interaktiv aktivitet, ett avståndstagande från *de andra* (Goffman 1961/1990). I Goffmans studie kan vi utläsa ett flertal sätt att ta avstånd och på så vis bedriva sitt identitetsarbete. Ett sätt är att ta avstånd från en kategori och visa att man inte tillhör den. Ett annat sätt är att ta avstånd från en tilldelad status. Nesim tycks i citaten ovan göra liknande avståndstaganden. Återgivningen av ankomsten till koncentrationslägret visar att Nesim inte tillhör de legitimt placerade – han tar avstånd från kategorin "koncentrationslägerplacerad". Dessutom tar Nesim avstånd från den status som tilldelats honom, nämligen statusen som koncentrationslägerplacerad.

Tidigare forskning som handlar om ankomsten till koncentrationsläger presenterar bilden av fångarnas avståndstagande från vakternas handlingar och från en påtvingad status som lägerfånge. Fångarna framställs i dessa studier vanligtvis som offer och vakterna som förövare (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953).

Nesims ankomst till lägret kan ses som en individförflyttning från ett visst socialt sammanhang till ett annat – från friheten till fångenskap. Tillvaron i lägren kan ses som en struktur där individens ritualiserade interaktioner skapar rörlighet inom ramen för lägrets system men inte utanför systemet. Oavsett vilket perspektiv vi väljer som förklaringsmodell så kantas Nesims tillvaro av flera avbrott i deltagandet i den ritualiserade praxisen i det vanliga sociala livet. Med Knottnerus (2005) ord avritualiseras Nesims livsvillkor i relation till hans tidigare och framtida livsvillkor.

Inspirerad av Goffmans och Collins analyser av interaktionsritualer utveck-

8 En by i nordvästra Bosnien.

lar Knottnerus (1997) en teori om ”strukturell ritualisering” (”structural ritualization theory”) som kan ses som en teori om den rituella praxisen. Knottnerus fokuserar i sin analys på kedjor av interaktionsritualer där det rituella uppfattas ha en viktig roll i det sociala livet. Det som står i centrum för teorin är den roll som ritualer spelar för grupper och för individen i myriaden av vardaglig interaktion. Knottnerus menar att ritualer är en viktig del av det dagliga sociala livet och att individer med hjälp av dessa strukturerar olika sociala aktiviteter. I Thornburg, Knottnerus & Webb (2007) undersöks exempelvis hur den rituella praxisen störs i samband med katastrofer och hur individer hanterar dessa störningar. Avritualisering manifesteras tydligast genom individens passiva framträdande (tillbakadragandet från den uppstådda situationen) och identitetsförlust i samband med katastrofer (Thornburg, Knottnerus & Webb 2007: 164).

Nesims avståndstagande från de andra och från en påtvingad statusställning, aktualiseras när han återberättar sina erfarenheter från koncentrationslägret. På så sätt blir Nesims berättelser ett uttryck för avritualisering i relationen till hans tidigare upplevelse, om vi lånar Knottnerus (2005, 1997) begreppsapparat.

Den rituella praxisen störs i samband med katastrofer och individer återberättar dessa situationer efterhand – individer dramatiserar symboliskt sina upplevelser. Emellanåt är berättelser om katastrofer sorgliga och individer tar avstånd från andra individer, från kategorier och från tilldelad status. Detta verbala avståndstagande aktualiserar bilden av en aktiv och kompetent aktör, en aktör som fortfarande strider. Detta är delvis i kontrast till Thornburg, Knottnerus & Webb (2007: 164) som menar att avritualisering manifesteras tydligast genom individens passiva framträdande.

Berättelser om toalettbesök

Toalettbesök i koncentrationsläger kan ses som en särskild interaktionsritual. Det är en upprepad aktivitet under dagen som utspelas i relationen med övriga intagna och vakter. En gemensam nämnare i intervjupersonernas berättelser om förhållandena i lägren är att de misshandlades vid toalettbesöken. Dessa beskrivningar laddas med symbolik och förstärks med känslor. I Nesims beskrivning av förhållandena kring toalettbesöken framträder två tydliga konstruktioner. Å ena sidan framställer Nesim sig själv som offer i situationen, å andra sidan tar han avstånd från lägervakternas agerande. Under intervjun blir han ilsken flera gånger och han svettas ymnigt. Nesim berättar:

Jag skulle gå på toaletten eftersom jag fått dysenteri och jag såg att det var ledigt, efteråt när jag var färdig och skulle gå därifrån såg vakterna mig och undrade vad jag gjorde där. De var två stycken och de började omedelbart förhöra mig. De frågade vem jag röstat på, de trakasserade mig och började sedan slå mig. Jag fick en spark av hans militärkänga och det kändes som hela mitt inre blev ommöblerat. Jag är ju mager. Det var inte rädslan som fick mig att

skita på mig, när jag nu måste tala klarspråk, det var dysenterin, det var bara vatten. Allt bara far igenom en på en sekund, man får ont i magen och svimmar av smärtan. Det gjorde jag mot slutet. /.../ Jag gick bort till vattenslangen och tvättade kalsongerna.

Som jag tidigare nämnt uppmärksammar Goffman (1961/1990: 12-74) det förödmjukade självet som uppstår genom koncentrationslägers interaktionsritualer. I ovannämnda citat har vi en berättelse som beskriver hur det *förnedrade självet* inverkar på individens identitet och tvärtom. När vakter misshandlar en fånge på toaletten och han sedan med avföring i sina kalsonger måste gå därifrån för att tvätta dem blir förnedringen både fysisk och mental.

Med Collins begreppsapparat kan ovannämnda återberättade förnedring benämnas som kränkningsritualer. Dessa ritualer tycks medverka till individens moraliska utmattning och med tiden sker en växling i en intagens moraliska karriär. Vi kan anta att Nesims resa till det nya förödmjukade självet börjar vid ankomsten till lägret och kantas av många interaktionsritualer: särskilda inträdesritualer, fångvaktares misstroende, fysiska och mentala kränkningar och inte minst den tidigare återberättade kränkningen och misshandeln vid toalettbesöket.

Genom att återge kränkningsritualer och ta avstånd från vakternas agerande konstruerar Nesim detta agerande som moraliskt förkastligt. Nesim antyder att han upplevde identitetsförlusten i samband med ovannämnda trauma (Thornburg, Knottnerus & Webb 2007: 164). En individ blir stigmatiserad om den inte får ett fullt erkännande i sina sociala identiteter, menar Goffman (1963/1990: 11-55). Stigmatisering verkar kunna uppkomma som ett resultat av kränkningsritualer. Goffman analyserar tre typer av stigman: kroppsliga missbildningar; "tribal" stigma som grundar sig på etnisk tillhörighet och stigma som fläckar på ens personliga karaktär som relaterar till "mentala rubbningar", såsom alkoholism med mera. Gemensamma nämnare för alla stigmatyper är att den stigmatiserade individen skulle ha accepterats i de allmänna sociala ritualerna men att ett stigma gör att hon eller han blir avlägsnad ur gemenskapen (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953; Freidson 1983; Goffman 1963/1990: 11-55).

Arlene Steins (2009) analys av 138 intervjuer med överlevande koncentrationslägerfångar efter andra världskriget visar att den beskrivna stigmatiseringen som framträder i intervjuerna – i relation till intervjupersonernas egna erfarenheter i lägren och samhällsmedlemmarnas bemötande efter kriget – skapar en interaktionskedja som tycks ha påverkat identitetskapande och återskapande hos de intervjuade. En liknande ritualiserad identitetsdynamik tycks framträda i intervjupersonernas berättelser i denna studie. Avritualisering som gestaltas genom identitetsförlust, stigma, återgivningar av kränkningsritualer samt konstruktionen av de andras agerande som moraliskt förkastligt antyder

vikten av oavbrutna ritualer – dessa ritualer som präglat livet före placeringen i läger.

Berättelser om övernattning

Även övernattning kan ses som en interaktionsritual i ett koncentrationsläger. Det är en nödvändig aktivitet i individens liv, den upprepas och den sker i nära anslutning till andra människor (intagna och vakter). Enligt alla intervjupersoner i denna studie var övernattningsförhållandena i lägren dåliga. Lokalerna var vanligtvis gamla kontor eller omklädningsrum och de var överfulla med intagna som oftast varken kunde sitta eller ligga på golvet. Dessutom utpressades och misshandlades intagna när de skulle sova. När Sanel berättar om övernattningen i lägret återger han särskilt viktiga objekt (Collins 2004: 58-59, 109). Han berättar upprört:

Det var hemskt, 150 personer trycktes in i ett rum på nio kvadratmeter, man kunde inte andas. En vakt kom in och kastade in en skokartong och sa att han ville ha 500 DM⁹ annars skulle han låta oss få kvävas till döds i rummet. Många hade inga pengar andra hade lite men då vi inte lyckats samla ihop pengarna började de slå de första som stod vid dörren. Detta var en grymhet som inte går att återberätta eller beskriva.

Sanels beskrivning av förhållandena under övernattningarna laddas med dramatiseringar av olika objekt ("rum på nio kvadratmeter"; "skokartong"; "500 DM"; "pengar"). Dramatiseringar kan försvara en speciell beskrivning mot alternativa tolkningar (Potter 1996/2007: 107-108, 121-129; Goffman 1959/1990: 23-25). Den dramatiserade framställningen kan framföras med olika grad av intensitet. En särskilt kraftfull beskrivning skapar en mer färgstark bild eftersom den metaforiska karaktären ger sådana framställningar mer intensitet (Drew och Holt 1988).

Sanels färgstarka bild verkar skapa och återskapa inslag av maktdemonstrationer och kan med Collins (2004: 348-351) ord kallas för *maktritualer* (se även Collins 2004: 115-118, 284-288; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Övernattningarna i lägren kan ses som en upprepad interaktion där lägerfångarna förmodligen skulle värdera utrymme och lugn och ro högt. Istället tvingas lägerfångarna in i överfulla lokaler där de blir utsatta för utpressning och misshandel. I Sanels beskrivna maktritual synliggörs hans offeridentitet som skapas, återskapas och bevaras i motsats till *de andra* – vakterna. Dessutom visas att bilden av det moraliskt felaktiga handlandet skapas och återskapas i Sanels identitetsarbete. I Sanels berättelse finns en tydlig koppling mellan hans gestaltning av offeridentitet och vakternas moraliskt felaktiga handlande.

9 Tyska mark, cirka 2400 svenska kronor eller 250 euro.

I den beskrivna sekvensen uppmärksammar Sanel även ”en vakt” som konstrueras som särskilt viktig. Den dramaturgiska roll som vakten får av Sanel är rollen som ordergivare (”kastade in en skokartong och sa ...”). Samtidigt place-
rar Sanel sig själv (och övriga intagna) i rollen som ordertagare. Collins (2004: 348) skriver följande om individer som ger och tar order:

Order-giving makes one proud, self-possessed, and identifying with the symbols in terms of which one gives orders. Persons enacting power rituals are frontstage personalities, identifying strongly with their official self, which they regard as more significant than their private self. At the other pole are order-takers, those who have no alternatives but to put up with them. Order-taking creates a backstage personality; they identify against the frontstage show that controls them, and are cynical and alienated from authority to the extent that they have private backstages on which they can be free of official formality.

I Sannels berättelse gestaltas vakten som uppfylld av och välidentifierad med sitt officiella själv. Han beskrivs som välförankrad med symbolerna vilket tar sig uttryck i vilka han ger order (”han ville ha 500 DM annars skulle han låta oss få kvävas till döds i rummet”). Sanel framställs, i rollen som ordertagare, som en individ som inte har några alternativ, men som står ut med situationen som uppstått.

I tidigare forskning som behandlar livsvillkoren i koncentrationsläger kan utläsas att ritualer för maktutövande från lägervakternas sida ofta bemöts av fångarna i form av motstånd eller anpassning och resignation (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953). I min studie återges de sociala interaktionsritualerna efter vistelse i koncentrationsläger ofta som symboliska dramatiseringar – vanligtvis med ett mål att försvara den speciella berättelsen mot alternativa tolkningar. Maktritualer från lägervakternas sida och dessa ritualers bemötande från fångarna yttrar sig efterhand, som resignation, motstånd eller anpassning, vilket är i linje med tidigare forskning (se i nästa avsnitt om motstånd och anpassning).

Berättelser om mat och cigaretter

Matintag kan, likt övernattning och toalettbesök, ses som en interaktionsritual. Enligt de intervjuade delades maten ut på följande sätt: De intagna ställdes först upp i grupper om cirka 30 personer och de kunde därefter få vänta i flera timmar innan det var dags för deras grupp. På vägen till matbepisningen fick fångarna springa gatlopp genom en korridor av lägervakter som slog de springande, vanligtvis med stålrör, batonger och elkablar. Föll man under gatloppet genom korridoren blev man ibland misshandlad till döds. Den enda måltiden under dagen bestod vanligtvis av ”vattensörja till soppa” och hundra gram bröd.

Måltiden pågick knappt mer än tre minuter och fångarna blev även misshandlade under själva måltiden. Det uppfattades som svårt att undvika alla slag – att få i sig maten skedde till priset av att få stryk (Basic 2007: 36). Med ilska i rösten skildrar Asim hur matutdelningen gick till:

Det stod tio vakter på en sida och tio på den andra. Alla hade de stålrör och i bästa fall batonger. Medan man passerade så slog de. Där gick vi och försökte ta skydd bakom varandra men fem-sex slag var det minsta alla fick ta emot. Man fick äta snabbt eftersom tio av vakterna gick omkring och slog i borden och skrek att vi skulle skynda på. Man sörplade i sig sin soppa och fick på vägen tillbaka åter utstå slagen. Folk blir som djur helt enkelt, i dag har jag svårt att föreställa mig detta men jag vet att det skulle kunna ske igen. En man lät de ligga bland oss i femton dagar tills han till slut dog av sina skador. Maskar hade börjat krypa i hans öppna sår men de slängde ut honom bland oss andra fångar på pisten. De hade redan dödat tusentalet men den här mannen lät de dö mitt ibland oss i svåra plågor, kunde de inte bara ha dödat honom? Sedan låg han död ibland oss i ett par dagar. Där gick vi och trampade på honom och stod uppställda för att få gå och äta. En sån ordning, man ställde upp sig och fick stryk för att få äta lite unken soppa som gjorde att man överlevde.

Enligt flera intervjupersoner hoppade fångar ibland över måltider för att undvika misshandeln. Rasim berättar med ironi och skratt:

... jag åt inte på 24 timmar eller 48 timmar ibland, inte för att jag inte ville eller att det inte fanns mat utan för att man blev slagen, torterad – därför lät man hellre bli att äta.

Asim är arg när han berättar medan Rasims berättelse är kryddad med ironi och skratt. När aktörer berättar med tydliga känslouttryck ges extra tyngd åt argumentationen i en berättelse, menar Potter (1996/2007). Att berätta på ett sådant sätt om mat ger denna kategori status som en laddad symbol. Mat är en nödvändighet för överlevnad men också symboliskt viktig. Maten gestaltas som en konstruktion som skapas utifrån upprepade kränkingsritualer och maktritualer men även *motstånds-* och *statusritualer* (Collins 2004: 115-118, 284-288, 348-351; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Kränkingsritualer aktualiseras i Asims framställning av det förnedrade självet ("folk blir som djur helt enkelt"). Nedsättning av ens individvärde och omgivningens brist på erkännande av förkrigstidens roller gör sig gällande när Asim betecknar sig själv som ett djur. Den identitetsförlust i relation till förkrigstidens roller som Asim tycks framställa, är ett resultat av självets förnedring. Maktritualerna i Asims beskrivningar träder in i nästan varje segment av beskrivningen av förhållandena vid matutdelningen. Vakternas ritualiserade interaktion med fångarna där upprepad misshandel förekom frekvent är tydliga exempel på ett maktutövande som resulterade i "en sån ordning", om vi lånar Asims uttryck.

Hur och var kan vi se motstånds- och statusritualer i det empiriska materia-

let? Goffman (1961/1990: 61-66) skriver att anpassningen till en total institution erbjuder ett visst utrymme för olika individualistiska sätt att hantera den. Enligt min mening kan motstånds- och statusritualer urskiljas just i de empiriska exempel som belyser anpassningen.

Goffman (1961/1990: 61-66) skriver om fem anpassningsätt. *Att dra sig undan situationen* ("situational withdrawal") går ut på att den intagne bara uppmärksammar händelser i sin närmaste omgivning. Han är tyst och stirrar in i väggen – han är avhumaniserad. Den *omedgörliga linjen* ("intransigent line") kännetecknas av att den intagne avsiktligt vägrar att samarbeta med personalen. *Kolonisering* ("colonization") går ut på att den intagne finner sig till rätta i den nya miljön och nöjer sig med den lilla belöning som han får av institutionen. *Omvändelse* ("conversion") kännetecknas av att den intagne verkar ta över personalens syn på honom och provar att spela rollen av den idealiske fången – den intagne imiterar då personalen i språk och beteende. *Att ligga lågt* ("playing it cool") är det vanligaste anpassningsättet enligt Goffman. Det går ut på att de intagna väljer ett av de fyra ovannämnda anpassningsätten utifrån den aktuella situationen och att de på detta vis hanterar de institutionella påfrestningarna.

Gestaltade makt- och kränkningsritualer visar att utrymmet för individualitet i lägren var ytterst begränsat. Många fångar använde sig, enligt de intervjuade, av anpassningsätten *att dra sig undan situationen* och *att ligga lågt*. Berättelser som har inslag av motståndsritualer blir synliga om vi analyserar motstånd som ett svar på en påtvingad social kontroll (Collins 2004: 297; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). I studiens empiriska material finns det få exempel av hjältebeskrivningar – då en hjälte träder fram och öppet säger emot vakter. *Den omedgörliga linjen*, det vill säga motstånd, kan anas i Rasims påpekande att han ibland hoppade över måltider för att undvika misshandeln. Rasim vägrar att samarbeta med vakterna för att han inte vill genomföra ett gemensamt projekt – matutdelningen.

Rasims beskrivning kan tolkas som en dramatisering av vikten av att hålla sig osynlig för vakterna. Att vara osynlig betyder utifrån Collins (2004) och Goffmans (1959/1990, 1961/1990, 1963/1990, 1967/1982) perspektiv att individen avsiktligt deltar i skapandet och bevarandet av ett förnedrat själv men på ett mer allmänt och diffust sätt, för att leda bort förnedrarens uppmärksamhet (med syftet att överleva). Detta kan i sin tur ses som ett slags motståndsritual (Collins 2004: 297; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Uttrycken för *den omedgörliga linjen* och *att ligga lågt* i ovannämnda citat visar på motståndsritualer som blir synliga när fångarna återger hur de hanterade påfrestningarna.

Att bli synlig i lägret betydde, å ena sidan, att man kunde utsättas för misshandel med döden som resultat, å andra sidan att man kunde få en fördelaktig

ställning jämfört med andra fångar – en statusställning. Glad och berörd berättar Rasim att han fick mat av en vakt som han lärde känna i lägret:

Nästa gång när han kom till vakttjänstgöringen kallade han på mig och gav mig en kvarts limpa bröd, en kvarts limpa det var mycket, det kändes som en hel bil. En kvarts limpa och kokt oxkött som vaktarna fått att äta, helt jävla otroligt Goran, sen fick jag en cigarett. Jag började få lite hopp om att någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig.

Rasim är storrökare och under den fortsatta intervjun beskriver han den ritualiserade njutningen som denna gåva i form av en cigarett tillförde hans tillvaro i lägret (Collins 2004: 297-344). Andra intagna kunde använda cigaretter som en bytesvara. Nesim berättar exempelvis att hans fru skickade ett paket med cigaretter, mat och pengar till honom genom en vakt. De heliga objekten (paket, cigaretter, mat och pengar) och deras symboliska värde medverkar i olika ritualer, exempelvis maktritualer (de som har makt kan ordna paket, cigaretter, mat eller pengar). Dessa objekt skapar tillträde till andra symboler som i sin tur medverkar till skapandet av exempelvis statusritualer (Collins 2004: 115-118, 284-288, 348-351; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Fångarna som fick paket, cigaretter, mat eller pengar fick även en särskild statusställning i lägret. Collins (2004: 347) skriver följande om statusritualer:

On the dimension of status rituals, persons differ in how close they are to the center of attention and emotional entrainment: the person who is always at the center, those close by or sometimes in the center, those further out, marginal members, non-members.

Ovan beskrivna statusritualer är en produkt av den upplevda och efterhand gestaltade myriaden av vardagliga samspel som kan urskiljas i Rasims berättelse (Knottnerus 2005, 1997; Thornburg, Knottnerus & Webb 2007). Där framträder identitetserkännande ("någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig"), känslomässigt engagemang ("helt jävla otroligt Goran") och olika laddade symboler ("en kvarts limpa bröd", "en hel bil", "en cigarett").

Ett samarbete mellan vakterna och fångarna återberättas emellanåt av intervjupersonerna. Det förekom smuggling av cigaretter och kex och vissa intagna sålde åt vakterna och angav ibland de fångar som hade pengar så att vakterna rånade eller dödade dessa på nätterna (Basic 2007: 41). Nesim dramatiserar interaktionen som utspelade sig mellan vakter och fångar:

Ett paket kex och ett paket cigaretter med risken att bli upptäckt och då kunde de komma på natten och döda dig. De ville ha pengar och därför var det bäst att ligga lågt.

Nesims berättelse präglas av konstruktiva råd om hur man överlever en sådan påfrestande situation. Uttrycket "därför var det bäst att ligga lågt" kan ses som en markering av att beroende på den aktuella situationen så bör en intern välja om han ska dra sig undan eller träda fram och interagera (exempelvis med

en vakt som tar emot paket till intagna). Ibland kunde samarbetet likna det ovanbeskrivna anpassningssättet, nämligen omvändelse (Goffman 1961/1990: 63-64). Ivo berättar:

Lako (en medintagen som Ivo kände före kriget) blev helt galen. Han bestämde ordningen i vårt rum och när vi skulle äta ... han betedde sig värre än en vakt.

Elmer Luchterhand (1953) analyserade 52 intervjuer med före detta koncentrationslägerfångar efter andra världskriget. Luchterhand fokuserar i sin analys på de interaktiva mönster som skapas i mellanmänniska relationer under vistelser i läger och som återberättas efter kriget. Luchterhand analyserar, bland annat, fångarnas beskrivningar av att dela mat med andra fångar och att stjäla från dem. Studien visar att de intagna i lägren framställer *de andra* (kritiserade fångar) som att de förändrats i sin personlighet, tagit över vakternas värderingar och identifierat sig med vakterna.

I Ivos berättelse synliggörs en liknande omvändelse som Goffman och Luchterhand uppmärksammar. Lako framställs som att han tagit över vakternas syn på hans förnedrade själv och att han provar att spela rollen som den perfekta fången. Ivo verkar ha sett detta som en statusmarkering eller som ett irrationellt beteende ("han blev helt galen").

I berättelserna om fångarnas balansgång mellan olika anpassningssätt, där olika laddade objekt dramatiseras, synliggörs statusritualer. I enlighet med Collins (2004: 79-101, 150-151, 183-222) perspektiv kan dessa användas i nästkommande ritualer – som till exempel i handelsritualer (med cigaretterna man fick). De ovanstående exemplen visar på tendensen att även fiender kan samarbeta men det kräver alltså interaktion, rolltagande och definierande av gemensamma heliga objekt.

Avritualisering, det vill säga avbrottet i deltagande i den ritualiserade praxisen i samband med katastrofer, dramatiseras ofta symboliskt efterhand. I dessa återberättade dramatiseringar kan maktritualer, kränkingsritualer, motståndsritualer och statusritualer konstrueras. Sådana fenomen går inte att skilja från övriga sociala interaktioner. Min studie visar att koncentrationslägrets ordning och rutiner samt fångarnas sätt att behärska sig och inte öppet visa motstånd och deras sätt att uppmärksamma och förklara makt, kränkning, status och motstånd skapas och återskapas i en myriad av vardagsinteraktioner.

Avslutning

Under kriget i nordvästra Bosnien var civila en direkt måltavla för – och deltagare i – krigshandlingar. I denna artikel har jag dels beskrivit några sociala interaktionsritualer som uppstod i koncentrationslägren under detta krig, dels identifierat hur dessa interaktioner dramatiseras symboliskt. Dessutom har jag analyserat den moral som träder fram i dessa interaktioner.

I de empiriska exempel som analyserats synliggörs lägerfångarnas offeridentitet, vilken skapas, återskapas och bevaras i motsats till *de andra* – lägervakterna. I lägerfångarnas gestaltning av offeridentitet presenteras deras förödmjukade själv genom avståndstaganden från lägervakterna. Lägerfångarnas nya (förändrade) moraliska karaktär presenteras som en produkt av vistelsen i lägren och upprepade kränkings- och maktritualer. Betydelsen av lägervakterna betonas i dessa ritualer där fångarnas nya själv, som kännetecknas av moralisk upplösning och utmattning, träder fram (Goffmans 1959/1990, 1961/1990, 1963/1990, 1967/1982; Collins 2004; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968).

Dessutom återger lägerfångar bilden av det moraliskt felaktiga handlandet som skapas och återskapas i deras identitetsarbete. Moralen som skapas i samtalen kan ses som en produkt av interaktionsritualer. Den kan förändras, nyproduceras, omkonstrueras och omdefinieras. Moraliska konstruktioner verkar bli till med hjälp av förstärkningar i beskrivningarna, som exempelvis att uppmärksamma och/eller uppvisa känslor.

Intervjupersonernas avståndstagande från vakternas agerande och från en påtvingad status som lägerfånge kan tolkas som ett uttryck för avritualisering i relationen till deras tidigare upplevelse. Den efterhand gestaltade myriaden av vardagliga samspel som analytiskt kan urskiljas i intervjupersonernas berättelser synliggör kränkings-, makt-, motstånds- och statusritualer. I dessa framträder intervjupersonernas identitetsförlust ("folk blir som djur helt enkelt"), identitetserkännande ("hopp om att någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig"), känslomässigt engagemang ("helt jävla otroligt Goran") och olika laddade symboler ("en kvarts limpa bröd", "en cigarett") (Knottnerus 2005, 1997; Thornburg, Knottnerus & Webb 2007; Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953).

Gestaltade kränkings- och maktritualer visar att utrymmet för individualitet i lägren var starkt begränsat, men motstånds- och statusritualerna och anpassningen till livsvillkoren i lägren tycks ändå ha frambringat ett visst utrymme för förhöjd individualisering. Möjligheten att ge motstånd och besitta någorlunda kontroll verkar ge en känsla av heder och självaktning för lägerfångarna, inte minst nu efter kriget.

Litteraturförteckning

- Basic, Goran, 2007. *Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Bassiouni M. Cherif & Manikas M. Peter, 1994. *The policy of ethnic cleansing. Annex IV. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I)*. New York: United Nations.

- Bauman, Zygmunt, 1994. *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Blum, Rony; Stanton, Gregory H.; Sagi, Shira & Richter, Elihu D., 2007. "Ethnic cleansing' bleaches the atrocities of genocide", *European Journal of Public Health* 18(2), s 204-209.
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in case of Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-98-30/1-A. Judgment in case of Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-95-8-S. Judgment in case of Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Collins, Randall, 2008. *Violence. A Micro-sociological Theory*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, Randall, 2004. *Interaction Ritual Chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, Randall, 1992/2008. *Den sociologiska blicken. Att se bortom det uppenbara*. Lund: Studentlitteratur.
- Collins, Randall, 1986. *Weberian Sociological Theory*. New York: Cambridge University Press.
- Drew, Paul & Holt, Elizabeth, 1988. "Complainable Matters: The Use of Idiomatic Expressions in Making Complaints", *Social Problems* 35(4), s 398-417.
- Durkheim, Émile, 1897/1987. *Suicide. A study in sociology*. Edited with an Introduction by George Simpson. London: Routledge & Kegan Paul LTD.
- Freidson, Eliot, 1983. "Celebrating Erving Goffman", *Contemporary Sociology* 12(4), s 359-362.
- Goffman, Erving, 1967/1982. *Interaction Ritual. Essays on face-to-face behavior*. New York: Pantheon.
- Goffman, Erving, 1963/1990. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Goffman, Erving, 1961/1990. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Goffman, Erving, 1959/1990. *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books Ltd.
- Greve, Hanne Sophie & Bergsmo, Morten, 1994. *The Prijedor report. Annex V. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I)*. New York: United Nations.
- Hochschild, Arlie, Russell, 1983/2003. *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkely: University of California Press.
- Jensen, Bent, 2002/2005. *Gulag och glömskan. Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kleinman, Sherryl & Copp, Martha A., 1993. *Emotions and Fieldwork*. Qualitative Research Method Series 28. London: Sage.
- Knottnerus, David J., 2005. "The Need for Theory and the Value of Cooperation: Disruption and Deritualization", *Sociological Spectrum* 25(1), s 5-19.
- Knottnerus, David J., 1997. "The theory of structural ritualization", s 257-279 i Markovsky, Barry; Lovaglia, Michael J. & Troyer Lisa (red), *Advance in group processes*. Greenwich, CT: JAI Press Inc.
- Luchterhand, Elmer, 1953. *Prisoner Behavior and Social System in Nazi Concentration Camps*. Wisconsin - Madison: The University of Wisconsin - Madison.

- Megargee, P. Geoffrey, 2013a. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945. Volume I*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Megargee, P. Geoffrey, 2013b. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945. Volume II*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Migrationsverket, 2012a. *Migrationsverkets tillståndsstatistik*. (<http://www.migrationsverket.se/download/18.478d06a31358f988845800010288/tabs3.pdf>, 2012-12-22).
- Migrationsverket, 2012b. *Migrationsverkets tillståndsstatistik*. (<http://www.migrationsverket.se/download/18.478d06a31358f988845800010289/tabs4.pdf>, 2012-12-22).
- Potter, Jonathan, 1996/2007. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage Publications.
- van Ree, Erik, 2013. "Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims", *International Review of Social History* 58(1), s 107-119.
- Round, John, 2006. "Marginalized for a lifetime: The everyday experiences of gulag survivors in post-Soviet Magadan", *Geografiska Annaler Series B: Human Geography* 88(1), s 15-34.
- Ryn, Zdzislaw, 1990. "Between life and death: Experiences of concentration camp mussulmen during the holocaust", *Genetic, Social & General Psychology Monographs* 116(1), s 7-20.
- Scott Marvin B. & Lyman Stanford M., 1968. "Accounts", *American Sociological Review* 33(1), s 46-62.
- Stein, Arlene, 2009. "'As Far as They Knew I Came from France': Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust", *Symbolic Interaction* 32(1), s 44-60.
- Sunderland, Maja, 2010. "An extreme case of social life: inmate society in national socialist concentration camps", *Cultural Politics* 6(1), s 23-46.
- Thornburg, Alex P., Knottnerus, David J. & Webb, Gary R., 2007. "Disaster and deritualization: A re-interpretation of findings from early disaster research", *The Social Science Journal* 44, s 161-166.
- Weber, Max, 1922/1968. *Economy and Society*. New York: Bedminster.
- Young, Katharine, 2000. "Gestures and the phenomenology of emotion in narrative", *Semiotica* 131(1-2), s 79-112.

Översikter och meddelanden

Nya anslag från VR, RJ och FAS

Svensk transparens under luppen

Viviana Stechina

I internationella jämförelser sticker Sverige ut som ett av de mest transparenta länderna i världen. Den flerhundraåriga traditionen av stark offentlighetslagstiftning är ett av landets varumärken. Den grundlagstadgade öppenheten förväntas ge insyn i offentlig verksamhet, möjliggöra ansvarsutkrävande och motverka korruption och maktmissbruk. På senare år har dock en del kritiska röster pekats på brister i implementeringen av offentlighetsprincipen. Experter och debattörer slår larm om tomma arkiv på regeringskansliet, minskad öppenhet och en framväxande hemlighetskultur där tjänstemän kringgår öppenhetsregler. Detta påstås i sin tur leda till att beslutsprocesser dokumenteras i allt mindre utsträckning. Enligt kritikerna garanterar således inte offentlighetsprincipen insyn i den offentliga verksamheten. Vissa forskare anser att offentlighetsprincipen har inskränkts på vissa områden i samband med införandet av reformer som syftat till marknadsanpassning. När gränserna mellan offentlig och privat verksamhet suddas ut ökar risken för att offentlighetslagstiftningen slutar tillämpas. Är offentlighetsprincipen urholkad? Är det en myt att svenskarna har insyn i offentlig verksamhet? Var går öppenhetens gränser? Dessa är några av frågorna bakom detta forskningsprojekt.

Syftet med projektet är att undersöka den svenska transparensens egenskaper och mekanismer samt dess roll i förhållande till ansvarsutkrävande. Projektet tar avstamp

i tidigare forskning och diskussioner om transparens, ansvarsutkrävande och korruption. Ett analytiskt ramverk kommer att utvecklas för att studera såväl olika typer av hinder för en väl fungerande transparens som förhållandet mellan offentlighetsmekanismer och ansvarsutkrävande. Projektet genomförs med en kombination av metoder, såsom granskning av dokument från olika kontrollorgan, studier av beslutsprocesser, intervjuer med nyckelpersoner och en enkät riktad till politiska journalister. Studien har inte bara uppenbar samhällsrelevans utan också empirisk och teoretisk betydelse. Tidigare forskning har inte ägnat tillräcklig uppmärksamhet åt hur offentlighetsmekanismer fungerar i högtransparenta länder som Sverige. Studien förväntas därför öka vår kunskap om hur transparensen utvecklas och om dess gränser och potential efter långa perioder av institutionalisering.

Viviana Stechina är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Projektet finansieras av Vetenskapsrådet. E-post: viviana.stechina@statsvet.uu.se

Delade städer: en utmaning för fredsbyggande och utveckling

Annika Björkdahl, Johanna Mannergren Selimovic, Kristine Höglund

Ett kontroversiellt säkerhetsstaket delar Jerusalem, identitetsbaserat våld har delat Nairobi och Sarajevos mångfald är ett minne blott. Staden har kommit att bli en central

arena för vår tids identitetsbaserade konflikter. I fredsförhandlingar är därför kontrollen över stadens symboliska och materiella tillgångar en nyckelfråga. En kortsiktig lösning är att formellt dela staden, vilket kan polarisera konflikten ytterligare och öka risken för nya våldsbrott. Även i städer som inte är fysiskt uppdelade leder ofta invånarnas informella säkerhetsstrategier till segregering. Men samtidigt är staden ett rum för interaktion där demokrati och tolerans ständigt förhandlas och där många initiativ till samexistens kan tas. Urbana miljöer ställer specifika krav på aktörer inom fredsbyggande och en fördjupad förståelse av den urbana miljön är en nyckel till framgångsrik post-konflikthantering. I det här forskningsprojektet sätts därför den delade staden i fokus och undersöker systematiskt staden som rum för fredsbyggande. Någon sådan omfattande studie har hittills inte genomförts.

Vi avser att 1. identifiera hur etnonationalistiskt våld förändrar multietniska städer; 2. undersöka under vilka omständigheter och på vilket sätt den delade staden utgör ett hinder för övergången från krig till fred; 3. utveckla och anpassa fredsbyggandestrategier till den urbana dynamiken; och 4. undersöka dynamiken mellan internationella och lokala aktörer i staden. Vi besvarar dessa frågor med intensiva fallstudier och kvalitativ komparation mellan de valda fallen Sarajevo (Bosnien-Hercegovina), Nairobi (Kenya) och Jerusalem (Israel-Palestina). Analysen baseras på fältarbete med fokus på: a) stadens invånare – för att förstå vardagens strategier i en delad stad och möjligheter för lokala försoningsprocesser; b) lokala makthavare – för att undersöka hur politiska beslut påverkar försoningsmöjligheter; och c) externa aktörer (nationella/internationella) – för att förstå hur deras agerande påverkar den lokala dynamiken och kartlägga vilka strategier som skapar fred.

Det övergripande målet för projektet är att fördjupa vår förståelse av urbant fredsbyggande. Projektets relevans för aktörer inom post-konfliktområdet är därför betydande. De

förväntade resultaten är direkt kopplade till insatser för fred och säkerhet i urbana miljöer då dessa kommer att utgöra del av projektets fokus. Därtill förväntas projektet leda till en djupare förståelse för hur sociala, kulturella och socioekonomiska faktorer samverkar i den urbana miljön, vilket förbättrar möjligheten att långsiktigt planera och utföra insatser i städer. Vidare har studien potential att breddas till delade städer vars splittring inte orsakats av etnonationalistiskt våld, till t ex kåkstäderna i Afrikas hastigt urbaniserade städer eller i Mellanöstern där staden blivit den givna arenan för politisk mobilisering.

Annika Björkdahl är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, Johanna Mannergren Selimovic vid Utrikespolitiska institutet och Kristine Höglund vid Institutionen för freds- och konfliktforskning, Uppsala universitet. Projektet finansieras av Vetenskapsrådet inom ramen för U-forsk. E-post: annika.bjorkdahl@svet.lu.se, johanna.mannergren@ui.se, kristine.hoglund@pcr.uu.se

Statsvetenskapliga förbundet

Förbundsredaktör: Magnus Erlandsson

Om att teoretisera enligt Swedberg

Av Magnus Erlandsson

Metoder har vi statsvetare blivit duktiga på. Vi vet hur man räknar folktoppar. Och hur vi med semistrukturerade intervjuer, enkäter, kritiska diskursanalyser, komparationer, etnografiska fallstudier och regressionsanalyser kan studera aktörer, organisationer, nationer, processer, politik, styrningsförsök, normer och trender.

Våra metoder har utvecklats och förfinats. Undersöka och beskriva, det kan vi. Men hur står det till med våra teoriers progression? Är vi bättre nu än på Webers tid på att förklara?

TEORIER OM TEORIER

Det råder i och för sig ingen brist på teorier heller. Våra läroböcker listar en uppsjö varianter av funktionalistiska, behaviouralistiska, institutionalistiska, rationalistiska, konstruktivistiska, feministiska och marxistiska teorier och fler än så. Oftast begär vi av våra uppsatsstudenter att de ska välja någon redan etablerad teori som passar någorlunda väl med uppsatsens metod och empiri. Peer-reviewers tycks resonera likadant. Ett gott hantverk ger ett gott betyg på uppsatsen eller artikeln.

Men hur ofta övertygas vi om att studenternas – eller kollegornas – teorier också faktiskt nöjaktigt förklarar någonting? Och är de goda uppsatserna eller publicerade artiklarna lika teoretiskt intressanta som de är elegant utförda? Är forskningen verkligen så mycket mer än resultat infösta i av andra redan utvecklade teorier?

PROCESSEN BAKOM TEORIN

Om vi svarar nej på de sista frågorna och köper denna lägesbeskrivning, att våra

metoder är mer avancerade och användbara än våra teorier, då har Richard Swedberg¹ en lösning: vik inte så mycket kraft åt teori, säger han – *teoretisera* istället.²

Vad är att teoretisera? Att skapa teori! Teoretisera är processen, teori produkten. Våra möten med studenter och kollegor borde handla minst lika mycket om konsten att teoretisera som om vårt fälts redan etablerade teorier, menar Swedberg. Teorierna – Webers, Bourdieus, Butlers och så vidare – måste vi alla känna till. Men att lära studenter och varandra att teoretisera – att utifrån den egna empirin, och inte utifrån andras redan utarbetade (och kanske daterade) idéer, skapa teori – det är lika angeläget.

NEGLIGERAT SEDAN LÄNGE

Visst, vi talar i undervisningen om induktion, om att man med utgångspunkt i empirin kan utveckla ny teori. Men vi talar mindre om hur en sådan process kan se ut, och det blir därför ganska sällsynt, till och med på avhandlingsnivå, att studenten eller forskaren söker efter eller landar i ny teori. Teorikapitlet kommer liksom alltid först.

Swedberg ger Popper (och Reichenbach) skulden. Om den induktiva forskningsprocessen går från 1) teoretiserande, till 2) teori till 3) testning av teori, blir det i Poppers efterföljd bara intressant att diskutera de båda senare. Hur man utvecklar hypoteser och testar dessa

1 Richard Swedberg, svensk sociolog, verksam vid Cornell University, USA, och som bland annat bidragit till att etablera den så kallade nya ekonomiska sociologin. Han har publicerat böcker och vetenskapliga artiklar om klassiska sociologiska och ekonomiska tänkare, bland annat Weber, Schumpeter och Tocquevilles.

2 Hela denna text bygger på Swedberg, R (2011), "Theorizing in sociology and social science: turning to the context of discovery", i *Theory and Society*, 2012, 41:1-40, Springer Science.

blir viktigast, eftersom själva ”upptäckandet” inte går att logiskt analysera eller falsifiera.

Men den vetenskapliga idén – om hur något med en ny teoris hjälp ska förklaras – är sällan frukten av ett fallande äpple(!), plötslig gudomlig inspiration eller ett misstag i laboratoriet, även om just den romantiska föreställningen om skaparkraft och kreativitet lever stark. Idén, om den överhuvudtaget dyker upp, kräver hårt arbete. Men Swedberg har idéer om hur detta arbete kan struktureras.

MÅNGA VÄGAR TILL EN IDÉ

Vi har enats, någorlunda, om hur vi tillämpar metoder. Är en liknande samstämmighet möjlig kring hur vi går tillväga när vi skapar teori? Finns det också där utrymme för att skapa regler, former, mallar, guider – och som kan få oss att sluta upprepa, till våra studenter eller kollegor, att det bara är de med obegränsat med tid och särskilda begåvningar som kan hoppas på att få en teori uppkallad efter sig?

Nej, Swedberg menar att teoretiserandet inte kan formaliseras och bli en systematiserad och logisk process, så mycket romantiker är också han. Teoretiserande förutsätter inspiration. Och denna inspiration kan framkallas på vilket sätt som helst. Det är just avsaknaden av krav på att vara rigorös, intersubjektiv, logisk som gör det möjligt att utnyttja fantasi och intuition. Men det finns några ledstänger att hålla sig i.

- Utforska data

Swedberg citerar Tocqueville: ”I never gave in to the temptation to tailor facts to ideas rather than adapt ideas to facts”.³ (Men inte heller Tocqueville beskrev hur idéerna uppstod i mötet med fakta.) Här är uppgiften att teoretisera utifrån det empiriska materialet med syfte att upptäcka något. Teoretisera kan med ordets grekiska etymologi översättas med att

iakta, observera och kontempera, alltså flera aktiviteter på samma gång: titta, undersöka, komma på. Observera först med alla sinnen i alla typer av källor och välj något intressant fenomen och ”nytt” i det du ser. Utgå hellre från egen data än andras. Liksom en konsthantverkare behöver du lära känna ditt material. Observera, så långt det är möjligt, utan att tänka, annars är risken att du iakttar med dina gamla teoretiska glasögon och då avviker du från vägen mot nya begrepp, ny teori.

- Konceptualisera

Sätt namn på och beskriv det nya fenomen du observerat, förstärk skillnaderna mellan det du sett och det ”vi redan visste”, skapa ditt centrala begrepp. Välj ett begrepp som är lätt att ta till sig, som till exempel ”managementbyråkrati” (taget!)⁴

- Bygg ut och färdigställ teorin, formulera förklaringen

Pröva metaforer, analogier, mönster, typer, kategorier. Finn förklaringen till det fenomen du funnit! Den svåra och övergripande uppgiften med att teoretisera är att både förstå och försöka förklara något som händer. Men lyckas du är glädjen mycket större än när du ”bara” lyckas bekräfta någon annans teori.

ATT LÄRA UT TEORETISERANDE

Våra studenter får, i bästa fall, under sina resor på våra institutioner lära sig och öva på metoder i deltagande observation, intervjuer, statistisk analys och fallstudier. Varför inte, frågar sig Swedberg, också ge dem möjlighet att öva sina förmågor i att observera, finna något intressant, skapa egna begrepp och bygga en liten men ändå egen teori?

Magnus Erlandsson är lektor i statsvetenskap och ledarskap och verksam vid Institutionen för skolutveckling och ledarskap, Malmö högskola, samt vid Förvaltningsakademien, Södertörns högskola.

3 Tocqueville, A. de. ([1835-1840] 2004), *Democracy in America*. New York: The Library of America.

4 Hall, P (2012), *Managementbyråkrati – organisationspolitisk makt i svensk offentlig förvaltning*, Malmö: Liber AB.

Litteraturgranskningar

Litteraturredaktör: Rickard Andersson

Bromander, Tobias, 2012. *Politiska skandaler! Behandlas kvinnor och män olika i massmedia?* Linnaeus University dissertations nr 107. Växjö: Linnaeus University Press.

Anmälan av Bengt Johansson

Mona, Göran, Carl, Wanja, Gudrun och alla andra. Det är många toppolitiker som hamnat i mediedreven de senaste decennierna. Men behandlas politiker likadant eller är det, som många påstår, så att kvinnliga politiker har en extra medial skandalmotvind? Nu vet vi svaret.

Statsvetaren Tobias Bromander har i sin avhandling *Politiska skandaler! Behandlas kvinnor och män olika i massmedia?* analyserat 92 svenska politiska skandaler, stora som små, mellan åren 1997 och 2010. Han har närstuderat över 4000 artiklar i svensk dagspress och när han vridit och vänt på resultaten är svaret ganska övertygande. Det verkar i alla fall inte vara någon nackdel att vara manlig politiker när skandalen briserar.

Tittar man på forskningsläget är avhandlingen mycket välkommen. Skandalforskningen har framförallt ägnat sig åt fallstudier av en eller några uppmärksammade skandaler, vilket givetvis är en brist om resultaten ska kunna generaliseras. Som Bromander visar är kunskapsläget relativt tydligt när det gäller hur män och kvinnor representeras i medierna och även när det handlar om genus, medier och politik. Det finns uppenbara olikheter, både ifråga om medieuppmärksamhet och hur rapporteringen ser ut. Könsstereotyper är vanliga.

När det handlar om skandaler finns det visserligen resultat som pekar i samma riktning, men också stora frågetecken om resultatens generaliserbarhet. Dessutom finns det många inom både forskning och debatt som

starkt ifrågasatt att kön i sig skulle kunna förklara varför mediebilderna av skandaliserade kvinnliga och manliga politiker uppvisar stora skillnader.

Bromanders avhandling befinner sig i skärningspunkten mellan olika forskningsfält. I ett avseende i gränslandet mellan skandalforskning, medieforskning och genusforskning. Men avhandlingen befinner sig också i korsningen mellan medieforskning och statskunskap. Som i alla avhandlingar med tvärvetenskaplig angreppssätt är det intressant att korsbefrukta forskningstraditioner, men som alltid sker det också med viss bekostnad av djupet.

Avhandlingen hämtar sina grundläggande perspektiv från statsvetenskaplig demokratiteori för att slå fast de normativa utgångspunkterna, där kravet som ställs på mediernas skandalarapportering är att den ska vara rättvis, i betydelsen att huvudpersonens kön inte ska spela någon roll för hur bevakningen ska se ut. Från genusteori hämtas förståelseperspektiv, teorier som ska kunna förklara vad eventuella skillnader i skandalarapporteringen kan tänkas bero på.

De medievetenskapliga teorierna syftar i första hand till att bringa ordning och reda i empirin. Dagordning som begrepp används för att fånga in olika aspekter av skandalernas nyhetsvärde. Framingsteori är en annan tradition som används, där huvudfrågan är vilka perspektiv skandalen uppvisar. I linje med framingforskningens centralfigur Entman knyter Bromander an till frågan om hur skandalen gestaltas i termer av vad som är grundläggande problem, dess orsak och konsekvenser. Det tredje medievetenskapliga teorieblocket rör medielogik. Begreppet är ganska vildvuxet inom forskningen, men Bromander använder begreppet för att beskriva de tekniker som medierna använder för att fånga

publikens intresse. Att spetsa till, konkretisera, personifiera eller använda stereotyper är olika exempel på hur medierna bearbetar händelser för att lättare nå igenom mediebruset.

Urvalet mellan 1997 till 2010 motiveras med att fånga in ett så stort material som möjligt för att på så sätt kunna dra generella slutsatser. Nu ingår dock inte alla politiska skandaler i analyserna. De undersökta skandalerna ska ha en huvudperson som är politiker, vilket definieras som en kandidat till nationellt eller internationellt politiskt uppdrag. Men kriterier som används gäller också överträdelse, spridning och respons. Överträdelse handlar om att medierapporteringen ska ta upp en händelse som beskrivs som en överträdelse av moral eller juridik. Spridningskriteriet sätts till att mediebevakningen måste pågå minst i tre dagar och inte vara ett solorace av en tidning. Minst två tidningar ska ha rapporterat. Dessutom måste det i bevakningen också förekomma någons sorts respons, i betydelsen att kritik ska riktas mot huvudpersonens agerande.

Konsekvensen av urvalskriterierna är att ett antal uppmärksammade skandaler inte finns med i analysen. Janne Josefsson filmade av politikerns främlingsfientliga uttalanden i valstugorna 2002 eller skandalen kring Lars Danielssons agerande under tsunamikatastrofen hamnar utanför studiens ram. Dessutom utgår också skandaler på kommunal nivå som nått riksmidierna.

Bromander ägnar inte bara nyheter sitt intresse. Även material såsom ledare, debattartiklar, insändare, kommentarer/analyser ingår i materialet och har kodats med hjälp av kvantitativ innehållsanalys. Antalet indikatorer på de olika medieteoretiska utgångspunkterna måste bedömas som mycket omfattande. Så många som 46 indikatorer fångar in olika aspekter av hur medierna bevakar en politisk skandal. Det är med andra ord en mycket bred beskrivning av hur skandaler rapporteras i medierna vi får oss till livs.

Vad är det då som Bromander vaskar fram

i analyserna? I de rent deskriptiva delarna slår han fast att det i genomsnitt förekommer sex skandaler per år, ca 40 procent karakteriseras som stora eller mycket stora skandaler och var tredje skandal bevakas mer än två veckor. Vanligast förekommande är skandaler där politiker säger obetänksamma saker offentligt eller så handlar det om skandaler där pengar är inblandade på ett eller annat sätt. Felaktiga deklamationer, vidlyftig representation eller obetalda räkningar. Eftersom skandalerna fokuserar på statsministrar och statråd är också socialdemokratiska och moderata politiker vanligast. Men trots den tuffa behandling som en mediegranskning innebär sitter de allra flesta trots allt kvar när stormen blåst över.

Men hur är det med skillnader mellan kvinnor och män? När Bromander jämför hur kvinnor och män uppmärksammas finns det klara olikheter. Visserligen hamnar manliga politiker oftare i blåsväder och socialdemokraterna Göran Persson och Jan O Karlsson var inte bara huvudperson i någon enstaka, utan toppar listan. Förr statsministern var bland annat inblandad i skandaler om sin doktorshatt, den egna gården Torp och representation utomlands. Dåvarande bistånds- och migrationsministern var i centrum för skandaler där både kräftskivor som betalades med skattepengar och mindre lämpliga uttalanden nådde offentligheten. Såsom den gång han kallade George W Bush för "den där jävla Texasgubben".

Men när skandalerna detaljstuderas visar det sig att bevakningen blir lite annorlunda när kvinnor står i fokus. De är färre, men pågår under mycket längre tid och innehåller långt fler artiklar där deras politiska framtid diskuteras. Det visar sig också att de oftare avgår.

Dessutom verkar det – så som tidigare forskning också pekat på – finnas drag av att privatlivet tränger sig på när kvinnor spelar huvudrollen. I skandaler med kvinnliga politiker lyfts oftare privatmoral och juridiska frågor. Det kan handla om rattonykter-

het, att inte betala TV-licens eller att inte följa gällande skatteregler. När manliga politiker skandaliseras gäller det oftare misstag kopplade till det offentliga uppdraget. De säger korkade saker offentligt, åker för mycket taxi eller har för vidlyftig representation. Dessutom förekommer det mer sällan diskussioner om juridik, istället hamnar moraliska tillkortakommanden i fokus.

Men även ifråga om mediernas gestaltning hittar Bromander systematiska skillnader. Spekulationerna om politikerns framtid är mer omfattande i skandaler där kvinnor står i centrum. Moralproblematik lyfts oftare fram och dessutom hänvisar rapporteringen mer frekvent till gamla försyndelser. Dessutom gestaltas rapporteringen i termer av de kvinnliga politikernas trovärdighet och möjlighet att fortsätta sitt uppdrag. Men även om Bromander hittar skillnader visar ungefär hälften av de undersökta gestaltungsindikatorerna ingen eller endast mycket liten skillnad.

Går man vidare till medielogiken minskar stödet för en könsskillnad i resultaten ytterligare. När medierna använder olika berättartekniska knep för att fånga publikintresset verkar inte kön spela någon större roll. Manliga och kvinnliga politiker får här ungefär samma behandling.

Systematiska studier av 92 skandaler under 13 års tid kan inte viftas bort hur som helst. Frågan är då hur olikheterna ska förklaras. I de enskilda fallen är det inte givet att bevakningen är orättvis, men varför finns det så stora skillnader i hur kvinnor och män bevakas i politiska skandaler? Bromander laborerar med flera olika modeller. Han kontrollerar om skillnaderna kan förklaras genom att ta hänsyn till olika faktorer såsom skandalens längd, vilken typ av skandal det rör sig om eller vilken politisk position huvudpersonen har. Men oavsett vilken faktor som studeras verkar det inte att gå att förklara bort att politikerns kön spelar roll för hur mediebevakningen ser ut. Skillnaderna kvarstår.

Hur ska då vi förstå det här? Bromanders slutsats lutar åt att de föreställningar om kön

som finns i samhället också avspeglas i det sätt som dagspressen skriver om skandaler. Politiken är traditionellt sett en manlig bastion där kvinnors deltagande inte är självklar. När kvinnor trots allt får ledande positioner använder vi dessutom ofta olika måttstockar för vad som är ett förväntat beteende och vilka kompetenser som ska räknas. Kort sagt, våra föreställningar om manligt och kvinnligt förklarar en del av varför kvinnor och män inte alltid bevakas likadant i politiska skandaler. Det förklarar inte allt, och är inte säkert alltid den viktigaste förklaringen till olikheter i rapporteringen. Men liksom i andra mediebilder av kvinnor och män har vi en bit kvar till att kvinnor och män behandlas på samma sätt i politiska skandaler.

Här ska dock en brasklapp läggas in. För även om det stora antalet indikatorer ger stöd och resultatredovisningen på många sätt verkar övertygande är min uppfattning att denna bredd kanske gjort att djupet fått stå tillbaka. För eftersom det rör sig om bi- och trivariat tabellanalys, hade resultaten varit än mer övertygande om författaren arbetat djupare med mer sofistikerade statistiska analysmetoder. Det hade materialet hållit för och vi kunde då stått på ännu säkrare mark ifråga om resultatens hållfasthet.

Några andra kritikpunkter gäller de demokratiteoretiska argumenten kopplat till det undersökta materialet. Bromander knyter de normativa argumenten kring rättvis och lika behandling till alla typer av medier och medie-material. Traditionellt sett brukar sådana typer av normativa krav ställas till nyheter och dessutom är kraven knappast självklara för enskilda privatägda medier. Att kraven ställs på SR/SVT står i avtalet med staten. Men i princip kan andra medier givetvis bevaka politik på det sätt de önskar. Nu kan liknande krav ställas på både mediesystem och enskilda medier, men dessa kunde grundats mer utförligt teoretiskt.

Eftersom dessutom både ledare och insändare ingår blir de normativa kraven också något oklara. Nu är huvuddelen av materia-

let nyheter, vilket gör att huvudresultaten rimligen inte påverkas. Men argumentationen för att inkludera allt tidningsmaterial i den demokratiteoretiska normen borde varit mer utvecklad. Det är ju inte alls självklart att opinionsmaterial såsom ledare, debattartiklar och insändare bör omfattas av krav på likabehandling, vilket kan ställas på nyhetsmaterial.

Andra saker som kunde diskuterats mer utförligt är att gynnas och missgynnas kan vara helt olika saker för den enskilde politiker och oss medborgare. De skillnader som Bromander hittar mellan män och kvinnor verkar ofta vara till kvinnliga politikernas nackdel. Men, lite beroende på vilken demokratiteoretisk norm man har, kan man hävda att bevakningen av kvinnliga skandaler är mer fullödigt ur ett medborgarperspektiv. I en allt mer personifierad politik behöver vi som medborgare allt mer av privatmoraliska perspektiv av politiker. Vad jag är ute efter är att Bromander i många avseenden är ganska fast i normativa föreställningar om att politik ska handla om sakfrågor och inte blanda in det personliga. Jag menar att detta perspektiv kunde problematiserats ytterligare i ett samhälle där politik i mångt och mycket karakteriseras av "politics of trust", vilket också demokratiteoretiker idag diskuterar.

De medieteoretiska perspektiven används, som redan påpekats, för att strukturera empirin. Här finns det också några invändningar. Det är tre stora teorifält som Bromander använder och varken forskningsläge eller komplexitet i dessa görs någon riktig rättvisa, även om de fungerar för att strukturera materialet. Men inte heller avgränsningarna mellan de olika teorifälten är glasklar. Vissa indikatorer kunde med lätthet ha flyttats till ett annat fält, och inte heller är operationaliseringen av alla empiriska indikatorer invändningsfri. Att exempelvis hävda att anonyma källor är ett sätt att fånga publikintresse är långt ifrån självklart.

I Bromanders bok målas generellt upp en bild där journalisternas makt är stor. Medierna väljer och väljer bort, skapar gestalt-

ningar och använder olika tekniker för att inte publiken ska förlora intresset. Författaren återkommer då och då till att skillnader mellan bevakningen av män och kvinnor kan förklaras av skillnader i verkligheten utanför medierna. Men avvikelserna mellan mediebilder antas ändå i första hand kunna förklaras med mediernas sätt att agera, även om Bromander är medvetet försiktig här. Min uppfattning är att relationen mellan medier och mediernas källor kunde fått ett större utrymme i diskussionen, inte minst eftersom denna forskning långt ifrån självklart pekar ut medierna som ensamt ansvarig för mediebild. Inom politisk kommunikation är huvudresultaten snarare att källornas makt över medieinnehållet ökat de senaste decennierna. Ett sådant perspektiv kunde också satt resultaten i ett intressant perspektiv. Detta eftersom resultaten visar att avvikelserna mellan mediebilderna av män och kvinnor är störst för de indikatorer som handlar om dagordning och minst i medielogik. Eller annorlunda uttryckt, avvikelserna är störst på indikatorer där mediernas makt relativt sett är minst och minst där mediernas makt är störst. Med andra ord skulle man kunna diskutera hur mycket av avvikelserna som är en mediekonstruktion och hur mycket som handlar om att medierna speglar en skev omvärld. Kanske är inte allt journalisternas fel? Och om det nu är så, ska i så fall medierna korrigera denna skeva omvärld så att mediebilderna blir rättvis?

Men sammantaget är Bromanders avhandling ett viktigt bidrag till skandalforskningen. Frågor som länge varit diskuterade får äntligen en ordentlig genomlysning. Man avfärdar inte en systematisk genomgång av 92 politiska skandaler hur som helst, för trots de brister jag påpekat är förtjänsterna långt större. Det är en intressant bok Bromander skrivit som inte bara kan läsas av akademiker utan kommer finna läsare i en mycket bredare krets än så.

Bengt Johansson är professor i journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet. E-post: bengt.johansson@jmg.gu.se

Prichard, Alex, 2013. *Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon.* London: Routledge.

Anmälan av Kjell Engelbrekt

Vad kan ett förnyat studium av Pierre-Joseph Proudhon, fransk 1800-talsfilosof och fader till den klassiska anarkismen, tillföra samtida statsvetenskap och studiet av internationella relationer?

Enligt Alex Prichard, gästforskare vid London School of Economics och nyutnämnd lektor vid University of Exeter, representerar Proudhon ett mycket underskattat författarskap i västerländsk politisk idéhistoria. Anarkismens fader är inte bara en av de mest produktiva författarna inom politisk filosofi någonsin; hans arbeten har direkt bäring på ett stort antal frågor som återkommande varit föremål för samhällsvetenskaplig analys och debatt. Hit hör grundläggande frågeställningar kring politisk ordning, samhällsorganisering, äganderätt och social rättvisa, i samband med vilka Proudhon åtminstone emellanåt förekommer bland andra klassiska referenser. Helt i skymundan, menar Prichard, hamnar dock samme filosofers skrifter om krig och internationella relationer.

I *Justice, Order and Anarchy: The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon* rekonstruerar Prichard framför allt de föreställningar om internationella relationer som förekommer i klassisk anarkism. Prichard tar sig an denna uppgift just utifrån anarkibegreppet, som på samma gång är särskilt väsentligt i det samtida studiet av internationella relationer (IR). Till en början inventerar författaren därför anarkibegreppet i en rad texter av namnkunniga IR-teoretiker, bland andra Kenneth Waltz, Hedley Bull, Helen Milner och Daniel Deudney.

Likt Waltz är Prichard särskilt intresserad av hur politisk ordning kan uppstå utan medverkan av en ordnande kraft eller aktör (*order without an orderer*), en teoretisk problemställning som han menar står i centrum för

Proudhons intellektuella gärning. I detta sammanhang kritiserar han Waltz (1924–2013) för att ha formulerat en alltför sparsmakad teori om det internationella systemets struktur, och lyfter istället fram Hedley Bull (1932–1985) som representant för en mer komplett beskrivning av vad den senare kallar ”det anarkiska statssamfundet”. Än mer kompatibla med Proudhon i sin analys av fenomenet anarki, det vill säga frånvaron av en hierarkisk auktoritetsordning i ett politiskt system, framstår de idag verksamma forskarna Milner och Deudney.

Tyvärr försummar Prichard att kommentera vissa uppenbara motsättningar emellan Proudhon och nyss nämnda, samtida IR-författare. Det gäller framför allt det flagranta sätt på vilket Proudhon avviker från Bulls normativa ställningstagande till förmån för politisk ordning på bekostnad av rättvisa. Det är kännetecknande att Proudhon entydigt prioriterar rättvisa framför ordning, vilket dessutom placerar honom i direkt konflikt med delar av hela IR-litteraturen. Anarkismens subversiva hållning till politisk ordning är naturligtvis exakt vad som genererar sprängkraften i denna idétradition, och uppenbarligen ett av skälen till varför Prichard finner det fruktbart med att ställa IR-litteraturen i relation till densamma.

Enskilda försummelser ska dock inte överskugga att detta är en både originell och imponerande bok. En väsentlig del av Prichards studie utgörs av en ingående redogörelse för Proudhons förhållningssätt och debattinlägg beträffande betydande internationalt-politiska frågor under 1800-talets mitt. Konsekvent följs historikern Quentin Skinners metodologiska rekommendationer, som går ut på att tolka filosofers texter i omedelbar anslutning till det politiska och sociala sammanhang i vilket de var verksamma. Fascinerande är bland annat att läsa om Proudhons skarpa polemik mot Polens och Italiens enande, det senare ett allt annat än opportunt ställningstagande som i slutändan tving-

ade honom att lämna sitt dåvarande hemland Belgien.

Parallellt med att han tog ställning mot polsk and italiensk nationalism publicerade Proudhon sin ambitiösa studie av krigets sociologi i två volymer (1861). Rubriken *Krig och fred* lånade Lev Tolstoj till sin berömda roman några år senare, och erkände för övrigt villigt att inspirationen till arbetet härrörde direkt från de samtal han fört med den franske filosofen i Bryssel i början av 1860-talet. Prichard påpekar att detta arbete också utgör det första försöket till en sociologisk kartläggning av krig som fenomen, med avstamp i den samhällsvetenskapliga ansats som strax dessförinnan etablerats av Auguste Comte, allmänt betraktad som grundare av det moderna sociologiämnet. I Proudhons två volymer förekommer bland annat en generell konfliktteori, en morallära om krig och dess rättfärdigande, samt utförliga resonemang kring återverkningarna av den tilltagande "industrialisering" av krigföring man kunde observera vid denna tidsperiod.

En annan del av Prichards analys behandlar – något mera kortfattat – Proudhons idéer om internationell politisk ekonomi, ett område på vilket han först inspirerade och därefter alierade den nio år yngre Karl Marx. Proudhons ekonomiska teori väckte på sin tid mycket stort intresse, och räknas fortfarande som referenspunkt i den ekonomiska idéhistorien. Men minst lika stor uppmärksamhet genererade hans passionerade engagemang för levandsvillkoren hos franska och europeiska industri- och lantarbetare, vilket framför allt kom till uttryck i hans *Eländets filosofi* (*La philosophie de la misère*), publicerad 1846. Det sociala engagemanget följde honom livet igenom, även om de konkreta reformförslagen från och med slutet av 1840-talet antog en mer pragmatisk framtoning.

Proudhons mest citerade formulering, "egendom är stöld" ur *Vad är egendom?* från 1840, motsvarade med tiden därför inte den mer nyanserade samhällssyn som författaren kom att utveckla. De av honom initierade eller

understödda förslag till modern lagstiftning för att reglera räntesatser, bearbetnings- och tjänstekoncessioner (särskilt med avseende på gruv- och transportnäring), kapital- och aktieskatt, upphovsrättsskydd (för uppfinnare och författare), kan sålunda te sig som vänsterliberala. Men varje förslag syftade av allt att döma till en omfördelning av resurser och inkomster i samhället, och i förlängningen till större jämlikhet. Hans ställningstagande till egendom, såsom det kommer till uttryck i epilogen till den tredje upplagan av "En revolutionärs bekännelser" (1851) – det vill säga tre år efter den 1848 års borgerliga revolution som Proudhon upplevde på nära håll – förblev principiellt tydligt: "För oss kan egendom varken härledas från erövringar eller från staten; den utgör frukten av arbete".

Vid sidan av en rad förtjänstfulla avsnitt som presenterar den franske filosofen i helfigur uppmärksammar Prichard emellertid främst anarkibegreppet, och på ett sätt som undergräver den pietetsfulla vördnad som sedvanligen förlänas begrepp som stat och nation i modern västerländsk samhällsvetenskap. Det är detta radikalt kritiska förhållningssätt som Prichard menar krävs för att frigöra såväl statsvetenskap som IR-teori från begreppsliga och teoretiska begränsningar, under vilken till och med så kallad kosmopolitisk politisk teori tycks lida. Den klassiska anarkismen behöver med andra ord inte "tänka bort staten" eftersom den *a priori* utgår ifrån dess illegitimitet och/eller ytliga existens.

Och precis i detta hänseende hävdar Prichard att IR-teori paradoxalt nog representerar den mest konservativa delen av statsvetenskap, samtidigt som den härbärgerar den mest relevanta typen av teoretisk tradition i en globaliserad värld. För den klassiska anarkismens anarkibegrepp liknar IR-teorins, med skillnaden att den förra inte är behäftad med starkt negativa förtecken eller en föreställning om att inomstatliga politiska och sociala relationer ser annorlunda ut än de som förekommer i samhällen och stater emellan. Staten är enligt

klassisk anarkistisk teori endast en institution bland många, och den viktigaste frågan handlar om hur man organiserar relationer mellan politiska, ekonomiska och sociala grupperingar både inom och utanför existerande politiska enheter. På sätt och vis är det precis vad IR-forskning vid det här laget ägnat sig åt i flera decennier, med utgångspunkt i begrepp som "internationella regimer", "flernivåpolitik", och "styrning utan (regerings) styre" (*governance without government*).

Om denna problematisering av auktoritetsordning genom att helt "tänka bort staten" kan tyckas radikal när den även tillämpas inom stater, så ter sig vissa av de förslag till lösning som den klassiska anarkismen skisserar tvärtom välbekanta, på gränsen till hemtama. Av avgörande betydelse för Proudhon är den "federativa princip" som han föreställer sig att många grupperingar ska vara beredda att tillämpa sinsemellan. Politiska och ekonomiska sammanslutningar på olika nivåer ingår helt enkelt överenskommelser om ett långvarigt samarbete som bygger på ett ömsesidigt utbyte. Så småningom uppstår ett komplext system av avtal och lojaliteter som binder samman individer och kollektiv.

Just ömsesidigheten i dessa frivilliga överenskommelser är grunden för detta politiska system, som helt och hållet förkastar nödvändigheten av staters tvångsmakt och nationella identiteters primat. Denna "mutualism" är den klassiska anarkismens kanske viktigaste teoretiska tillgång, fast enligt många bedömare också dess akilleshäla. Proudhon och hans efterföljare, kan man hävda, överskattar just denna mänskliga bindningsbenägenhet utan möjlighet att kunna falla tillbaka på en politisk och (ytterst) militär tvångsmakt.

Trots denna akilleshäla fortsätter den anarkistiska föreställningsvärlden att utöva en betydande attraktionskraft på politiska filosofer såväl som på radikala aktivister, halvtannat sekel efter det att Proudhons mest kända texter gavs ut. Flertalet läsare hittar förmodligen till Proudhon via Marx orättfärdigt skarpa kritik av den franske filosofen i *Filosofins elände*

(*Das Elend der Philosophie*) från revolutionsåret 1848. Denna text är en intellektuell pendang till *Det kommunistiska manifestet*, från samma år, delvis i och med hur kritik övergår till handlingsprogram och delvis i kraft av att båda kännetecknas av en dogmatisk hållning gentemot oliktankande, inte minst mot de anarkister som Marx och Engels bara ett par år dessförinnan försökt övertala att formellt inträda i den kommunistiska rörelsen.

Den libertarianska idétradition som nuförtiden associeras till amerikanska politiska filosofer långt ut på högerkanten förknippas idag än mindre med Proudhons klassiska anarkism. Förvisso har den kanske mest namnkunnige libertarianen bland amerikanska samhällsfilosofer i vår tid, Robert Nozick, formulerat en rättighetsbaserad teori som en smula raljant skulle kunna sammanfattas med det anti-proudhonska uttrycket: "egendom är *aldrig* stöld". Men ett sådant avståndstagande från libertarianers sida riskerar att överskugga den starka påverkan som Proudhon utövade på en hel generation av socialt engagerade, anti-auktoritära författare i sin samtid, från Tolstoj i öster till "Bostonanarkisten" Benjamin Tucker i väst.

Marx är för övrigt inte ensam om att ha uttryckligen tagit spjörn mot Proudhon för att precisera ett rivaliserande idéprogram; faktum är att det finns ett betydligt mer närliggande exempel. I mitten av 1800-talet lyckades nämligen den franske filosofen å det kraftigaste provocera de lärde i Uppsala och Lund, något som väl återspeglas i Axel Nyblæus *Om statsmaktens grund och väsende. Med anledning af Proudhons skrift Confessions d'un revolutionnaire* (1864). Som underrubriken gör gällande har Nyblæus författat sin skrift i omedelbar anslutning till Proudhons samhällsfilosofi, och redan i första meningen skrider den förre till verket med att försöka systematiskt vederlägga den "lägre empirism" som den senare tillskrivs. Med stöd hos Grotius, Rousseau, Hobbes, Kant, och framför allt Fichte, demonstrerar Nyblæus drygt hundra sidor igenom sin lojalitet gente-

mot den konservativa statslära som utformats av hans egen mentor, Uppsalafilosofen Jacob Boström.

Den intellektuella häxbrygd som de universitetslärderna i Uppsala och Lund ansåg att Proudhon framställt tycks alltså ha uppfattats som både metodologiskt och ideologiskt förkastlig. I och med att *Om statsmaktens grund och väsende* under slutet av 1800-talet förblev den enda översikt av den filosofiska statsläran som fanns att tillgå på det svenska språket, kom den dessutom att präglade generationer av svenska studenter i filosofi och statskunskap. Möjligen är detta en delförklaring till Proudhons relativa anonymitet i nyare svensk politisk idéhistoria. Anarkismens fader kom helt enkelt att betraktas som upphovsman till en politisk-filosofisk idéströmning som utgjorde själva antitesen till den av Boström starkt präglade statsläran.

Litteratur

Marx, Karl, och Friedrich Engels, 1891[1848]. *Das kommunistische Manifest*. Femte auktoriserade upplagan. Berlin: Sozialdemokratische Bibliothek.

Nyblaeus, Axel, 1864. *Om statsmaktens grund och väsende. Med anledning af Proudhons skrift Confessions d'un revolutionnaire*. Lund: Berlingska boktryckeriet.

Proudhon, Pierre-Joseph, 1851. *Confessions d'un revolutionnaire pour servir à l'histoire de la Révolution de Février*. Paris: Garnier frères.

Kjell Engelbrekt är docent i statsvetenskap vid Institutionen för säkerhet, strategi och ledarskap, Försvarshögskolan, där han framför allt undervisar i internationella relationer och politisk teori. E-post: kjell.engelbrekt@fhs.se

Prenumerera på Statsvetenskaplig tidskrift!
www.statsvetenskapligtidskrift.se